

High Five voor het pedagogisch werkplan 4-12 jaar

2022 Locatie:

Teamleden tekenen voor gelezen en kennisgenomen van inhoud:

Datum:	Paraaf:	Datum:	Paraaf:
Datum:	Paraaf:	Datum:	Paraaf:
Datum:	Paraaf:	Datum:	Paraaf:
Datum:	Paraaf:	Datum:	Paraaf:
Datum:	Paraaf:	Datum:	Paraaf:
Datum:	Paraaf:	Datum:	Paraaf:
Datum:	Paraaf:	Datum:	Paraaf:
Datum:	Paraaf:	Datum:	Paraaf:
Datum:	Paraaf:	Datum:	Paraaf:
Datum:	Paraaf:	Datum:	Paraaf:
Datum:	Paraaf:	Datum:	Paraaf:

Inhoudsopgave

	Inleiding en toelichting pedagogisch werkplan	3
	Visie en kwaliteit	4
	Basisgroepen	
	Mentor	
	Inrichting van de BSO	
	Welzijn en wennen	
	Samenvoegen van basisgroepen	
	Kinderparticipatie	
	Veiligheid en gezondheid	
	Ondersteuning van het team	
	Gordon's gedachtegoed	18
	<u>Actief luisteren</u>	
	Actief luisteren bij kinderen van 4-12 jaar	
	<u>Ik-boodschap</u>	
	<u>Onaanvaardbaar gedrag veranderen door de omgeving te veranderen</u>	
	Omgeving verrijken	
	Omgeving verarmen	
	Leefruimte van het kind uitbreiden	
	Leefruimte van het kind beperken	
	Omgeving vereenvoudigen	
	Alternatieve activiteit aanbieden	
	Kinderen voorbereiden op een verandering van omgeving	
	<u>Bemiddelen bij kinderruzies</u>	
	Opvoeden	24
	<u>De vier opvoedingsdoelen</u>	
	Een gevoel van emotionele veiligheid bieden	
	Gelegenheid tot het ontwikkelen van persoonlijke competenties bieden.	
	Gelegenheid tot het ontwikkelen van sociale competenties bieden.	
	De kans om zich waarden en normen, de "cultuur" van een samenleving, eigen te maken; socialisatie.	
	<u>Groepsregels</u>	
	Groepsregels organisatiebreed	
	<u>Dagritme van de basisgroep</u>	
	Talentedontwikkeling	30
	<u>Talentedontwikkeling en activiteiten</u>	
	Talentedontwikkeling 4-6 jaar	
	Talentedontwikkeling 6-9 jaar	
	Talentedontwikkeling 10-12 jaar	
	<u>Creatieve vorming en beeldende expressie</u>	
	<u>Kinderparticipatie bij activiteiten</u>	
	Zorg voor kinderen	35
	Samenwerking in de zorg voor kinderen	
	Zorg voor kinderen en structureel volgen van de ontwikkeling	
	Voeding en gezonde leefstijl	
	Bronnen	37

Inleiding en toelichting pedagogisch werkplan

Het pedagogisch werkplan van Stichting Kinderopvang Friesland bestaat uit twee delen.

In het eerste deel dit pedagogisch werkplan staat beschreven hoe er *stichtingbreed* invulling wordt gegeven aan de pedagogische visie van de organisatie en hoe de pedagogische kwaliteit stichtingbreed gewaarborgd wordt. Dit deel is onderverdeeld in vijf hoofdstukken:

1. Visie en kwaliteit
2. Gordon's gedachtegoed
3. Opvoeden, opvoedingsdoelen Wet Kinderopvang
4. Talentontwikkeling
5. Zorg voor kinderen

In alle vijf hoofdstukken wordt nader uitgelegd hoe onze werkwijze bijdraagt aan de vier opvoedingsdoelen zoals in de Wet Kinderopvang opgenomen.

Het tweede deel van dit pedagogisch werkplan bestaat uit een *locatiespecifieke* beschrijving van de volgende onderdelen en is als bijlage bijgevoegd:

1. Visie en kwaliteit:
  - Indeling basisgroepen, inzet vaste pedagogisch medewerkers, openingstijden en dagen, basisgroepmomenten.
  - Samenvoegen
  - Indien van toepassing: specifieke visie, afwijkend ten opzichte van organisatievisie
  - Beschrijving van de inrichting van de locatie
  - Open deuren beleid van de locatie
  - Indien van toepassing: afwijken van de BKR (half-uurs regeling)
  - Ondersteuning pedagogisch medewerkers
3. Opvoeden:
  - Indien van toepassing: beschrijving inzet VVE in relatie tot de vier opvoedingsdoelen
  - Groepsregels op de locatie
  - Dagritme op de locatie
4. Talentontwikkeling:
  - Invulling activiteiten die bijdragen aan talentontwikkeling
  - Indien van toepassing: tweetaligheid locatie
5. Zorg voor kinderen:
  - Zorgstructuur locatiespecifiek
  - Samenwerking en doorgaande lijn zorg tussen externe partners en de locatie
  - Indien van toepassing: beschrijving gezondheidsbeleid/voedingsbeleid

Basisgroepen

Ieder kind maakt deel uit van een vaste basisgroep en heeft maximaal drie vaste pedagogisch medewerkers.

Op de dagen dat het kind komt, is er altijd minimaal één van de eigen vaste pedagogische medewerkers werkzaam.

De basisgroep indeling is vastgelegd op locatie. Kinderen en hun ouders/verzorgers weten van welke basisgroep hij/zij deel uitmaakt. Kinderen en hun ouders/verzorgers weten wie hun vaste pedagogisch medewerkers zijn. Alleen tijdens vakantie of bij ziekte in het team, kan het voorkomen dat het kind niet wordt opgevangen door de vaste pedagogisch medewerker. Kinderen en hun ouders/verzorgers worden hiervan altijd z.s.m. op de hoogte gebracht.

Flexibele opvang, extra opvang of het ruilen van een dag(deel)

Bij flexibele opvang, extra opvang van een dag(deel) of bij het ruilen van een dag(deel) kan het voorkomen dat een kind wordt opgevangen buiten de eigen basisgroep. Ouders geven hiervoor schriftelijk hun toestemming middels het intakeformulier 17 of 18 of d.m.v. formulier 110 (bijlage bij intakeformulier). Wij streven ernaar om bij flexibele opvang een kind zoveel mogelijk in de eigen basisgroep op te vangen met de eigen pedagogisch medewerkers. Flexibele opvang, extra opvang of het ruilen van een dag(deel) is alleen mogelijk wanneer de groeps grootte en de beroepskracht-kindratio dit toelaten.

Mentor

Op de BSO hebben alle kinderen een eigen mentor. Kinderen en hun ouders/verzorgers weten wie de eigen mentor is. Dit wordt bij het intakegesprek met ouders/verzorgers besproken¹ en kinderen worden op de eerste opvangdag hierover ingelicht. Op locatie is de indeling van mentoren/kinderen aanwezig.

De mentor heeft een vertrouwensrelatie met het kind (en de ouders/verzorgers) en draagt bij aan de sociaal-emotionele veiligheid van het kind. De mentor is één van de vaste pedagogisch medewerkers van het kind en is het aanspreekpunt voor kinderen, ouders/verzorgers, overige pedagogische medewerkers en waar nodig hulpverleners als het gaat om de ontwikkeling en ondersteuning van het kind. De mentor richt zich extra op de talenten van de eigen mentorkinderen, reikt ontwikkelkansen aan en helpt het kind verder in de (brede) ontwikkeling. De mentor signaleert (potentiële) ontwikkelingsproblemen en schakelt waar nodig ouders, interne of externe professionals in om vroegtijdig en adequaat passende (extra) ondersteuning te bieden. Uitgangspunt van de werkwijze van de mentor is in de lijn van de (pedagogische) zoals beschreven in dit pedagogische werkplan en hiervoor verwijzen we naar de overige hoofdstukken van dit pedagogisch werkplan. Voor een beschrijving van de ondersteuning die de mentor krijgt bij de zorg voor de mentorkinderen verwijzen we naar de alinea Ondersteuning in hoofdstuk 1 van dit werkplan en naar hoofdstuk 5 Zorg voor kinderen. De borging van de kwaliteit van zorg voor kinderen door de mentor is beschreven en vastgelegd in diverse protocollen en formulieren in het SKF kwaliteitssysteem. Alle medewerkers (zo ook de mentoren) werken volgens dit kwaliteitssysteem. Betreffende documenten en formulieren zijn tevens terug te vinden in de GGD map op locatie en op de website van de stichting.

---

¹ Mentorindeling is per 1 januari 2018 ingegaan. Oudercommissies zijn geïnformeerd in najaar 2017 over deze nieuwe regeling volgens IKK. Ouders zijn persoonlijk geïnformeerd op locatie over welke mentor hun kind heeft.

Kwaiteitseisen beroepskrachten:

Medewerkers bij Stichting Kinderopvang Friesland hebben allen een diploma om als gekwalificeerd pedagogisch medewerker op een kinderdagverblijf of buitenschoolse opvang te mogen werken. We maken hier gebruik van de site van FCB (<https://www.fcb.nl/>) waar een actueel overzicht te vinden is van de gekwalificeerde diploma's voor medewerkers binnen de kinderopvang.

Soms komt het voor dat een medewerker niet alle aanvullende diploma's heeft naast de verplichte beroepskwalificatie. Deze medewerkers worden binnen Stichting Kinderopvang Friesland zo spoedig mogelijk geschoold. Voor alle medewerkers geldt bijvoorbeeld dat ze in het bezit moeten zijn van de EHBO diploma. Op het moment dat er nieuwe eisen worden gesteld aan de kwalificatie van medewerkers worden deze opgenomen in het scholingsbeleid.

Inrichting van de BSO

Een herkenbare en huiselijke inrichting draagt bij aan de emotionele veiligheid van kinderen in onze opvang. Daarnaast stimuleert de inrichting en het aanbieden van uitdagende materialen de ontwikkeling van persoonlijke en sociale competenties en draagt bij aan de socialisatie.

De basisgroep ruimtes zijn huiselijk en ontwikkelingsgericht ingericht.

Er is een tafel met stoelen en banken waar de groep met elkaar eet, spelletjes doet of knutselt. Er zijn diverse activiteitenhoeken ingericht. Er wordt onderscheid gemaakt in activiteitenhoeken waar kinderen tot rust kunnen komen en waar actief gespeeld kan worden. Zie het locatiespecifieke deel van dit werkplan voor een aanvullende beschrijven van de inrichting en activiteiten.

Welzijn en wennen

De overgang van de thuissituatie naar groepsopvang kan voor een kind een grote stap zijn. Ieder kind zal hier verschillend mee omgaan afhankelijk van leeftijd, aard en ervaring met onbekende dingen. Als kinderen zijn aangemeld voor de BSO, kunnen ze eerst een keertje in overleg met de groepsleiding komen kijken op de nieuwe basisgroep. Dat kan dus ook de eerste opvangdag zijn. We laten het kind de eerste dag kennis maken met de mentor, de vaste pedagogisch medewerkers van de basisgroep waar hij/zij deel van uit maakt en hij/zij wordt voorgesteld aan eventuele andere groepsleiding die aanwezig is op de locatie op de dagen dat het kind naar de BSO komt. We stellen het kind voor aan de groep (en de kinderen van de groep aan het kind). De vaste pedagogisch medewerker of de mentor leidt het kind rond en vraagt de groep om de nieuweling de eerste tijd te helpen met alles (vertellen en laten zien). Soms biedt een vriendje of vriendinnetje aan om het kind rond te leiden. De eerste dagen letten we er goed op of het kind zich aanpast en vermaakt op de BSO en zal daar ook bij het kind naar vragen. De mentor zal het kind ook regelmatig vragen naar zijn/haar ervaringen op de BSO. De eerste twee maanden van de opvang wordt gekeken of een kind goed gedijt in de groep. Een kind moet zich prettig voelen en zichzelf kunnen zijn tussen de andere kinderen. De mentor bespreekt dit met de ouders. Het welzijn van het kind staat centraal. De ontwikkeling van het kind wordt gevolgd en opgetekend in het Kindvolgsysteem. Jaarlijks rond de verjaardag van het kind krijgen ouders de gelegenheid voor een tien minutengesprek waar het kindvolgsysteem besproken wordt.

Kinderen die incidenteel of structureel op een andere basisgroep zitten dan hun eigen groep worden extra geobserveerd om te kijken of ze aansluiting hebben bij de groep. We stellen het kind voor aan de groep (en de kinderen van de groep aan het kind). De vaste pedagogisch medewerker leidt het kind rond en vraagt de groep om de nieuweling de eerste tijd te helpen met alles (vertellen en laten zien). Soms biedt een vriendje of vriendinnetje aan om het kind rond te leiden. De eerste dagen letten we er goed op of het kind zich aanpast en vermaakt op de BSO en zal daar ook bij het kind naar vragen. De vaste pedagogisch medewerker zal het kind ook regelmatig vragen naar zijn/haar ervaringen op de BSO. De vaste pedagogisch medewerker bespreekt de ervaringen met de ouders/verzorgers, waarbij

het welzijn van het kind centraal staat. Er is ook overleg met de leiding van de vaste basisgroep van het kind om ervaringen uit te wisselen.

Samenvoegen van basisgroepen

Op de BSO beschikt elke basisgroep over een eigen vaste groepsruimte. Het kan voorkomen dat een basisgroep gebruik maakt van verschillende vaste ruimtes in een week. Dit is afhankelijk van het totaal aantal kinderen wat op een dag aanwezig is. Op structurele rustige momenten waarbij van verschillende basisgroepen maar een klein aantal kinderen aanwezig zijn, kunnen we ervoor kiezen om met meerdere basisgroepen één ruimte te delen waarbij altijd één van de vaste PM² van de basisgroepen aanwezig is. Op die manier zijn er ook op rustige dagen tijdens vaste basisgroepmomenten voldoende leeftijdsgenoten om gezamenlijk mee te eten, drinken, spelen en praten.

Alleen bij flexibele opvang, extra opvang van een dag(deel) of bij het ruilen van een dag(deel) kan het voorkomen dat een kind wordt opgevangen buiten de eigen basisgroep. Ouders geven hiervoor schriftelijk hun toestemming middels het intakeformulier 17 of 18 of d.m.v. formulier 110 (bijlage bij intakeformulier).

Aan het begin of het einde van de dag kan het voorkomen dat basisgroepen worden samengevoegd. De duur van het samenvoegen is dan maximaal een half uur. Ouders en kinderen zijn hiervan op de hoogte en weten in welke ruimte zij terecht kunnen.

Visie op kinderteilname

'Kinderen hebben recht op informatie en inspraak'

Dit staat in het VN-verdrag voor de rechten van het kind. Ze mogen dus meepraten en meebeslissen over hun leefomgeving, thuis maar ook in de kinderopvang. Ze moeten hun mening kunnen uiten, kunnen vertellen wat zij belangrijk vinden. En hun mening moet serieus genomen worden door volwassenen. Kinderparticipatie heeft een positief effect op het zelfvertrouwen, de communicatieve vaardigheden en stimuleert de betrokkenheid van kinderen bij de kinderopvang. Het draagt bij aan de vier opvoedingdoelen uit de Wet Kinderopvang. Kinderparticipatie heeft een educatieve waarde: wij leven in een democratie; samen leven, luisteren naar elkaar, een eigen mening vormen en deze (leren) uiten zijn belangrijke waarden in onze samenleving.³

Kinderparticipatie sluit aan bij onze visie op opvoeden, opvangen en talentenontwikkeling. Op de BSO kunnen kinderen meepraten over de activiteiten en groepsregels. Ze krijgen de ruimte om zelf activiteiten te organiseren. We houden rekening met hun leeftijd en ontwikkelingsniveau.

Voorbeeld: Op woensdagmiddag zijn de kinderen de hele dag binnen. Het is buiten erg slecht weer, het regent en stormt. We bespreken het met de kinderen aan tafel: "Het is erg slecht weer. Wat zullen we vanmiddag eens gaan doen? Zijn er kinderen die wel iets voor de groep willen organiseren? We stimuleren kinderen om mee te denken over de oplossing. Misschien zijn er kinderen die een leuk idee hebben om iets met een groep te kokkerellen. Er zijn wellicht ook kinderen die er een lekker luie middag van willen maken op de bank met een grote mand met stripboeken. Maar er kan ook een kind zijn dat bedenkt dat het leuk zou zijn om met de hele groep een toneelstuk te gaan maken, wat de komende weken ingestudeerd kan worden met als slot een uitvoering voor de ouders. We helpen kinderen door zelf ook ideeën aan te dragen, maar we luisteren goed naar wat de kinderen willen. We ondersteunen hen middels de overlegmethode van Gordon (zie hoofdstuk Gordon's gedachtegoed) om zelf een keuze met elkaar te maken.

² PM=pedagogisch medewerker

³ JSO – Handleiding kinderteilname - <http://www.jsn.nl/1/Publicaties/Handboeken-/Werkboek-Wat-wij-te-zeggen-hebben,-kinderparticipatie-in-de-BSO.html>

Veiligheid en gezondheid in het kort

Bij veiligheid wordt uitgegaan van fysieke en emotionele veiligheid: het eerste pedagogische basisdoel van kinderen in gezin en kinderopvang. Fysieke en emotionele veiligheid zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Binnen de Stichting Kinderopvang Friesland is de methode van Thomas Gordon het uitgangspunt van pedagogisch handelen. Eén van de peilers van het pedagogische organisatiebeleid is het geven van ruimte aan het kind voor ontwikkeling en zelfontplooiing en het nemen van initiatieven. Dit draagt bij aan het bevorderen van verantwoordelijkheid, zelfwaardering en zelfvertrouwen bij kinderen, één van de doelen van communiceren volgens de methode van Thomas Gordon.

Het klinkt tegenstrijdig om het kind ruimte voor ontwikkeling te geven én de risico's ten aanzien van ongevallen weg te nemen. In het veiligheid- en gezondheidsbeleid, dat per locatie opgesteld wordt, worden de risico's beschreven, welke aanvaardbaar zijn en/of de wijze waarop we deze aanvaardbaar willen maken. Hieromtrent staan afspraken genoteerd. De fysieke veiligheid is dusdanig geborgd dat ongevallen waarvoor medische hulp moet worden ingeroepen, vermeden worden. Echter de realiteit is dat ongevallen nooit helemaal kunnen worden voorkomen.

Om zich optimaal te kunnen ontwikkelen (motorisch en sociaal emotioneel) moeten kinderen juist risico's kunnen nemen. Kinderen mogen al spelend hun fysieke grenzen ontdekken en verleggen en hiervan leren. De angst voor ongevallen werkt beperkend op de exploratiemogelijkheden en dus de gezonde ontwikkeling van kinderen.

Zie verder ook hoofdstuk 2 Gordon's gedachtegoed en hoofdstuk 3 Opvoedingsdoelen. In V3 Beleid Veiligheid en Gezondheid wordt ons beleid ten aanzien van de fysieke veiligheid en gezondheid beschreven en is een overzicht te vinden van risico's en maatregelen stichtingbreed en locatiespecifiek.

Veiligheid buiten de kinderopvang:

Stichting Kinderopvang Friesland hecht veel belang aan de veiligheid van kinderen op de kinderopvang en volgt de landelijke richtlijnen ten aanzien van veiligheid binnen de kinderopvang.

Het betreft hier een richtlijn. Indien ouders niet willen dat individueel gehandeld wordt volgens de richtlijn, dan kunnen zij dit aangeven. Alleen wat betreft wettelijke bepalingen zal de richtlijn altijd opgevolgd worden door de medewerkers. De richtlijn veilig spelen op de kinderopvang omvat richtlijnen en handvatten ten aanzien van de volgende situaties:

- Veilig op pad: uitstapjes met openbaar vervoer/auto/fiets
- Buiten spelen:
  - Buiten spelen in zomer en winter
  - Spelen bij en activiteiten met vriend(innet)jes tijdens BSO uren
  - Activiteiten zonder toezicht buiten de BSO, zoals bezoek aan (sport-)vereniging
  - Spelen zonder toezicht buiten het terrein van de BSO
- Veilig gebruik van rollerskates, rolschaatsen en waveboard op de BSO

- **Handelen door pedagogisch medewerkers**

De pedagogisch medewerkers van Stichting Kinderopvang Friesland handelen volgens de richtlijnen beschreven in de richtlijn Veilig Spelen. Indien ouders individueel willen dat medewerkers afwijken van de richtlijn dan wordt dit schriftelijk vastgelegd op het intakeformulier. Wettelijke verplichtingen opgenomen in deze richtlijn worden altijd opgevolgd door medewerkers. Zij nemen kennis genomen van de achtergrond van de richtlijnen en checken het toestemmingformulier, zoals deze is opgenomen in het I9 Intakeformulier Buitenschoolse Opvang indien één van de beschreven situaties uit de richtlijn Veilig Spelen zich voordoet.

- **Informereren van ouders**

We informeren ouders tijdens het intakegesprek over de richtlijnen veilig spelen op de kinderopvang. Dit protocol maakt onderdeel uit van dit pedagogisch beleidsplan, maar is ook op de website www.kindropvangfriesland.nl te vinden.

- **Verzekering**

Kinderen en pedagogisch medewerkers zijn verzekerd tijdens activiteiten en vervoer tijdens opvanguren onder de WA- en ongevallenverzekering van Stichting Kinderopvang Friesland mits er geen sprake is van aanwijsbaar verwijtbaar gedrag. Bij het vervoer per auto geldt dat op de auto waarin het vervoer plaatsvindt een inzittendenverzekering moet zijn afgesloten. De hoogte van de uitgekeerde bedragen van inzittendenverzekeringen kunnen onderling verschillen.

- **Evaluatie en updaten richtlijn**

De richtlijnen met betrekking tot veilig spelen kan veranderen. Adjunct-hoofden en pedagogisch medewerkers bespreken en evalueren de richtlijnen tijdens een teamvergadering zoals dat is opgenomen in de jaarplanning. Mochten er wijzigingen zijn dan worden ouders daarvan op de hoogte gesteld,

Veilig op pad met openbaar vervoer/auto/fiets

Algemeen

Bij de buitenschoolse opvang kan er vaak sprake zijn van vervoer. De kinderen worden van school opgehaald met een taxi, door de pedagogisch medewerker of komen zelfstandig op de fiets of lopend naar de BSO. In de vakanties wordt af en toe een uitstapje met de kinderen gemaakt: lopend, per openbaar vervoer, auto of fiets.

De wijze waarop de kinderen naar de BSO komen gebeurt met toestemming van de ouder(s)/verzorger(s).

Om het taxivervoer van BSO-kinderen zo goed en zo veilig mogelijk te laten verlopen heeft de Stichting hierover afspraken gemaakt met de "vaste" taxibedrijven.

Activiteiten en uitstapjes

Activiteiten kunnen zowel binnen als buiten de kinderopvang plaatsvinden. Onder activiteiten wordt bijvoorbeeld verstaan: spelen, knutselen, voetballen, een boodschap halen, toneel, vieren verjaardag, sinterklaas, kerst, themaspel of koken/bakken.

Naast deze activiteiten vinden er ook uitstapjes plaats, zoals bijvoorbeeld: naar de kinderboerderij, naar de speeltuin, naar een kindervoorstelling of naar het circus. Stichting Kinderopvang Friesland vindt het van groot belang dat er bij uitstapjes adequaat toezicht kan worden gehouden. Het wettelijke beroepskracht-kind ratio is ook bij uitjes van kracht. Een extra volwassene, bijvoorbeeld een stagiaire, ouder of bij uitzondering een extra beroepskracht zou als extra kracht mee kunnen worden gevraagd. De pedagogisch medewerker bepaalt, samen met de leidinggevende of de samenstelling van de groep en/of specifieke kindkenmerken ertoe leiden dat er een extra volwassene mee gaan op een uitstapje.

Ouders worden voorafgaand aan de activiteit/uitstapje op de hoogte gesteld. Ouders zijn op de hoogte van de risico's die activiteiten of uitstapjes met zich meebrengen. Ouders tekenen voor toestemming in formulier I9 Intakeformulier Buitenschoolse opvang

Voor de schoolvakanties op de BSO wordt een activiteitenplan opgesteld waar ouders/verzorgers apart toestemming geven voor deelname. Wanneer een ouder/verzorger geen toestemming geeft voor een specifiek uitje, wordt getracht een alternatieve vorm van opvang gedurende het uitje te verzorgen..

Uitstapjes met een verhoogd gevarenrisico, zoals naar het zwembad en het strand behoren niet tot de activiteiten van de buitenschoolse opvang. Uitzonderingen zijn vooraf aangekondigde bijzondere activiteiten in het kader van het Top arrangement met gediplomeerde begeleiding waar ouder/verzorger apart toestemming voor geeft.

Bij uitstapjes en bijzondere activiteiten kunnen bepaalde kosten, zoals entree en reiskosten deels doorberekend worden aan de ouder/verzorger.

Gebruik openbaar vervoer onder toezicht van pedagogisch medewerker

Kinderen reizen met korting vanwege hun leeftijd.

	Trein NS en Arriva	Bus
Kinderen van vier tot en met elf jaar	<ul style="list-style-type: none"> - Met eigen OV chipkaart via Kids Vrij abonnement reizen 3 kinderen gratis onbeperkt met een volwassene mee (kosten OV chip € 7,50, wel abonnement van te voren afsluiten hiervoor via website NS) - Railrunner kaartje, ook voor alleenreizende kinderen 2^e klas (kosten los kaartje of met eigen OV chip € 2,50) 	47% korting op saldo

Als men met een groep reist, hebben alle groepsleden een eigen OV-chipkaart nodig met voldoende saldo of een geschikt reisproduct (zie hierboven).

Vervoer met auto (door pedagogisch medewerker of ouder)

Bij uitstapjes of activiteiten op de BSO en bij het vervoer van en naar BSO/school kan er gebruik worden gemaakt van vervoer per (eigen) auto van de pedagogisch medewerker of ouder.

Er wordt alleen gebruik gemaakt van auto's die voldoen aan de wettelijke eisen en normen. Hoewel kinderen die vervoerd worden in de auto van pedagogisch medewerker verzekerd zijn onder de WA-verzekering en ongevallenverzekering welke Stichting Kinderopvang Friesland heeft afgesloten, moet er op de auto die gebruikt worden voor vervoer van kinderen tijdens de opvang ook een inzittendenverzekering zijn afgesloten. Dit geldt vervoer per (eigen) auto van de pedagogisch medewerker of ouder. De uitkeringshoogte van inzittendenverzekeringen kunnen verschillen.

Eventuele schade aan de auto valt altijd onder de WA- en casco verzekering van de eigenaar.

Gebruik kinderzitje/zittingverhoger en autogordel

Stichting Kinderopvang Friesland volgt de wettelijke eisen en richtlijnen van de ANWB en Veilig Verkeer Nederland ten aanzien van het vervoer van kinderen per auto, het gebruik van kinderzitje/zittingverhoger en het dragen van een autogordel.

Kinderen kleiner dan 1,35 meter moeten in een goedgekeurd en passend kinderzitje zitten. Goedgekeurd zijn zitjes met labels ECE R44/03, R44/04 en R129 (i-Size). Passend is: geschikt voor lengte en gewicht van het kind.

Leeftijd	Voorin de auto	Achterin de auto
Kinderen tot minimaal 15 maanden	Verplicht gebruik van een geschikt en goedgekeurd kinderzitje, zittend tegen de rijrichting in. Airbag moet uitgeschakeld zijn.	Verplicht gebruik van een goedgekeurd kinderzitje, zittend tegen de rijrichting (achteruit reizend).
Kinderen ouder dan 15 maanden tot lengte van 125 cm en tot een gewicht van 22 kg.	Verplicht gebruik van een goedgekeurd kinderzitje of zittingverhoger met rugleuning. Airbag moet uitgeschakeld zijn.	Verplicht gebruik van een goedgekeurd kinderzitje of zittingverhoger met rugleuning.
Kinderen vanaf 3 jaar van 125 cm tot 135 cm lengte	Verplicht gebruik van een geschikt en goedgekeurd kinderzitje of zittingverhoger. Airbag moet uitgeschakeld zijn.	Verplicht gebruik van een goedgekeurd kinderzitje of zittingverhoger.
Kinderen langer dan 1,35 meter lengte	Verplicht gebruik van beschikbare gordel. Airbag moet uitgeschakeld zijn bij kinderen tot 12 jaar.	Verplicht gebruik van beschikbare gordel.

Een derde kind op de achterbank hoeft niet in een kinderzitje als er al twee zitjes in gebruik zijn en er geen ruimte is voor een derde zitje. Het kind zonder zitje wordt bij voorkeur tussen de twee zitjes in het midden geplaatst. Een kinderzitje/zittingverhoger is ook niet verplicht als een kind incidenteel een kort stukje met iemand anders meerijdt). Het kind wordt dan vervoerd op de achterbank en nooit op de voorbank. Het dient hierbij om vervoer over beperkte afstand te gaan, zoals bijvoorbeeld een uitstapje naar de plaatselijke kinderboerderij. Het begrip incidenteel moet letterlijk worden genomen. Van incidenteel vervoer is geen sprake meer als bijvoorbeeld de pedagogisch medewerker elke week de kinderen van en naar school brengt. Een korte afstand is volgens het ministerie een afstand van maximaal 50 km.

Kinderveiligheidssysteem houdt in dat er bij kinderen vanaf 15 kg gebruik wordt gemaakt van minimaal een zittingverhoger met rugleuning (tot gewicht van 22 kg en lengte van 125 cm). Vanaf 22 kg en 125 cm lengte kan gebruik gemaakt worden van een zittingverhoger zonder rugleuning. Zittingverhogers zijn er nu nog in de gewichtsgroepen 2 (15 tot 25 kg) en 3 (22 tot 36 kg). De zittingverhoger zorgt ervoor dat het diagonale deel van de autogordel niet langs de hals, maar over de borst en het sleutelbeen van het kind loopt. Verder loopt de heupgordel over de heupen en niet over de buik. De voorkeur gaat altijd uit naar een zittingverhoger met rugleuning. Die leidt de autogordel op de goede manier langs de schouder van het kind.

➤ **Extra aandachtspunten voor de pedagogisch medewerker:**

- Let erop dat een kind in een zittingverhoger zit welke geschikt is voor de lengte en het gewicht van het kind;
- Zet het kind goed vast met de autogordel. Het diagonale gedeelte van de gordel moet goed over de borst en het sleutelbeen lopen, zodat deze niet in de hals snijdt. Het heupgedeelte van de autogordel moet goed over het bekken lopen en niet over de buik van het kind;
- Maak gebruik van het diagonale deel van de gordel, bevestig dit niet achterlangs en gebruik geen gordelgeleider. De gordel mag niet gedraaid zitten;
- Blijf bij voorkeur gebruik maken van een zittingverhoger, zolang de gordel zonder verhoger over de hals van het kind loopt in plaats van over de schouder. Dus ook als het kind al langer is dan 1,35 meter en/of meer dan 36 kg weegt.
- Zet een kind niet op de passagiersstoel als daar een airbag zit. Behalve wanneer de airbag is uitgeschakeld. Een airbag kan zwaar letsel veroorzaken bij kinderen;
- Als er een botsing heeft plaatsgevonden met de auto, vervang dan de verhoger. Hij kan namelijk beschadigd zijn zonder dat men dit aan de buitenkant ziet.

Indien er voor het vervoer van kinderen tijdens opvanguren gebruik wordt gemaakt van een auto, wordt ouders gevraagd een kinderzitje of zittingverhoger mee te geven/achter te laten op de kinderopvang. Ouders zijn zelf verantwoordelijk dat het kinderzitje of de zittingverhoger waarin hun kind vervoerd wordt aan de wettelijke veiligheidsnormen voldoet.

Ouders zijn op de hoogte van de risico's die het vervoer per auto met zich meebrengen. Ouders tekenen voor toestemming in formulier I8 of I9 Intakeformulier.

Vervoer per (eigen) fiets van kinderen onder toezicht van pedagogisch medewerker

Bij uitstapjes of activiteiten van de kinderopvang en bij het vervoer van en naar BSO/school kan er gebruik worden gemaakt van vervoer per (eigen) fiets van kinderen onder toezicht van de pedagogisch medewerker.

Voor het vervoer per (eigen) fiets van de kinderen worden de volgende richtlijnen gevolgd door Stichting Kinderopvang Friesland:

➤ **Achterop de fiets**

Bij vervoer *achterop de fiets van de pedagogisch medewerker* wordt bij kinderen tot 5 jaar gebruik gemaakt van een fietszitje. Voor kinderen ouder dan 5 jaar is een rugleuning samen met voetensteunen voldoende. Er is goede spaakafscherming. De pedagogisch medewerker checkt of de voeten niet tussen de spaken kunnen komen. Ouders zijn op de hoogte van de risico's die vervoer per fiets van kinderen met zich mee kunnen brengen. Ouders tekenen voor toestemming voor het vervoer achterop de fiets in formulier I9 Intakeformulier Buitenschoolse opvang.

➤ **Zelf fietsen**

Vanaf ca. 6 jaar kan een kind zelf fietsen op een kinderfiets volgens Stichting Consument en Veiligheid. Een kind mag met deze fiets op de openbare weg rijden, mits de fiets aan de wettelijke eisen voldoet. Er moeten een voor- en achterlicht op de fiets zitten, gele pedaalreflectoren, een rode reflector achter, zijreflectoren op de wielen en een goed werkende fietsbel op het stuur. Het kind moet de verkeersregels kennen en voldoende fietsvaardigheid en verkeersinzicht hebben om deel te nemen aan het verkeer. Ouders zijn op de hoogte van de risico's die het zelfstandig fietsen van en naar BSO/school met zich meebrengen. Ouders zijn ervoor verantwoordelijk dat de fiets van hun kind aan de wettelijke eisen en normen voldoet. Ouders tekenen voor toestemming in formulier I9 Intakeformulier Buitenschoolse opvang.

Buiten spelen

Algemeen

Wanneer het weer het toelaat worden de kinderen gestimuleerd om tijdens het vrije spel buiten te spelen. Bij (zeer) warm weer mag er in zwemkleding buiten gespeeld worden, eventueel wordt er met water gespeeld. De kinderen lopen nooit geheel ontbloot buiten in verband met onvoorspelbare reacties van buitenstaanders.

Buiten spelen in de zomer

De zonkracht is in Nederland op zijn sterkst in de zomer tussen 12.00 - 15.00 uur. De kinderhuid is extra kwetsbaar voor de schadelijke gevolgen van UV-straling. De huid van volwassenen vernieuwt zich voortdurend in enkele weken. Bij kinderen is dat ook zo, maar hun huid moet daarnaast ook nog groeien. Hierdoor heeft de huid soms te weinig tijd om (door zonlicht) beschadigde huidcellen te herstellen. In die cellen ontstaan dan als het ware 'litttekens', die kinderen hun leven lang meedragen. Dit is aan de buitenkant niet te zien, want de beschadigingen zitten diep in de huidcellen. Maar hoe meer 'litttekens', hoe groter het risico dat een kind op latere leeftijd huidkanker krijgt. Bovendien ontstaan op jonge leeftijd moedervlekken. Die bestaan uit een ophoping van pigmentcellen die bij kinderen in de groeiperiode erg kwetsbaar zijn.

Stichting Kinderopvang Friesland volgt de richtlijnen en tips op van KWF Kankerbestrijding:

- Zorg ervoor dat de huid van het kind niet verbrandt;
- Houd kinderen tussen 12.00 en 15.00 uur zo veel mogelijk uit de zon.
- Houd kinderen jonger dan 1 jaar helemaal uit de directe zon;
- Laat kinderen niet te lang in zwemkleding lopen, maar geef ze op tijd een T-shirtje aan. Een pet of zonnehoed helpt het hoofd en hun gezicht te beschermen;
- Gebruik daarnaast een anti-zonnebrandmiddel met beschermingsfactor 30 of hoger;
- Smeer het kind een half uur voor het naar buiten gaan royaal/dik in (7 theelepels per smeerbeurt: 1 voor gezicht en hals, 2 voor armen en schouders, 2 voor borst/buik en rug, 2 voor benen en voeten) alleen dan biedt het middel de bescherming zoals aangegeven op de verpakking;
- Herhaal het insmeren elke twee uur en na het spelen met water, ook als het product waterbestendig is.⁴

➤ Extra tip voor de pedagogisch medewerkers:

In de praktijk kan het lastig zijn elke twee uren veel kinderen in te smeren.

Vraag ouders om kinderen in voor het brengen alvast 1x in te smeren, zodat kinderen gelijk naar buiten kunnen bij mooi weer.

Laat kinderen helpen door ze zichzelf en elkaar in te laten smeren. Geef kinderen aanwijzingen hoe ze dit het beste kunnen doen. Controleer of alle stukjes huid ingesmeerd zijn. Jongere kinderen hebben wat meer hulp nodig bij het insmeren.

---

⁴ Bron: <https://www.kwf.nl/preventie/zon-verstandig/pages/smeren-kleren-weren.aspx>

Buiten spelen in de winter

Ook in de winter wordt zoveel mogelijk gestimuleerd dat kinderen buiten spelen, indien het weer het toelaat. Voorwaarde is dat de kinderen geschikte kleding dragen/bij zich hebben om zich te beschermen tegen de koude of nattigheid. De pedagogisch medewerker ziet hierop toe.

Alleen bij extreme koude, storm en regen, of bij een weeralarm (onveilig weer) wordt er niet buiten gespeeld.

➤ **Activiteiten buiten de BSO zonder toezicht**

Spelen buiten het terrein van de BSO

Tijdens BSO uren wordt er buiten gespeeld onder toezicht van de Pedagogisch medewerker op het buitenterrein behorende bij de BSO. In sommige gevallen kan het voorkomen dat kinderen buiten het terrein van de BSO spelen. Te denken valt aan een speeltuin of sportveld in de buurt. Kinderen van 4 tot 8 jaar spelen altijd alleen onder toezicht van de Pedagogisch medewerker op het buitenterrein van de BSO. Indien er gebruik wordt gemaakt van een speeltuin of sportveld in de buurt, gaat de Pedagogisch medewerker mee (dit valt onder richtlijn 2.2. Activiteiten en uitstapjes van de BSO). Bij activiteiten buiten de BSO in het kader van het TOP arrangement gaat de begeleider van het TOP arrangement mee. Kinderen van 8 tot 12 jaar mogen zonder toezicht binnen het terrein van de BSO spelen. Om buiten het terrein van de BSO te spelen moeten ouders hiervoor toestemming hebben gegeven middels het tekenen van formulier I9 Intakeformulier Buitenschoolse opvang. Hierop wordt duidelijk aangegeven waar kinderen wel of niet zonder toezicht mogen spelen.

Zonder toezicht spelen buiten het terrein van de BSO betekent dat dit niet onder BSO verantwoordelijkheid valt. Ouders zijn op de hoogte van de risico's die het zonder toezicht spelen buiten het BSO terrein van hun kinderen met zich meebrengen. Derhalve dragen ouders verantwoordelijkheid voor hun kinderen tijdens het niet onder toezicht buiten spelen van hun kinderen. Daar tekenen zij voor in formulier I9 Intakeformulier Buitenschoolse opvang.

Spelen bij vriend(innet)jes tijdens BSO uren

Tijdens BSO opvanguren mogen kinderen bij vriend(innet)jes spelen, mits de ouders hiervoor toestemming hebben gegeven middels een handtekening in formulier I9 Intakeformulier Buitenschoolse opvang. Ouders geven in formulier I9 aan om welke vriend(innet)jes het gaat en voor welke activiteiten (zoals zwemmen met vriend(innet)jes) zij toestemming geven. Het spelen bij vriend(innet)jes valt buiten de BSO opvanguren en derhalve buiten de verantwoordelijkheid van de BSO. Ouders dragen zelf verantwoordelijkheid voor hun kinderen bij het elders spelen van hun kinderen tijdens BSO opvanguren. Ouders zijn op de hoogte van eventuele risico's die het elders spelen buiten toezicht en verantwoordelijkheid van de BSO met zich meebrengen.

Overige activiteiten buiten de BSO zoals bezoek (sport)club

Tijdens BSO opvanguren mogen kinderen naar (sport)clubs, mits de ouders hiervoor toestemming hebben gegeven middels een handtekening in formulier I9 Intakeformulier Buitenschoolse opvang. Ouders geven in formulier I9 aan om welke activiteiten het gaat, op welke dagen en tijden en hoe het vervoer geregeld is naar en van de (sport)club.

Activiteiten zoals een bezoek aan een (sport)club vallen buiten de BSO opvanguren en derhalve buiten de verantwoordelijkheid van de BSO. Ouders dragen zelf verantwoordelijkheid voor hun kinderen tijdens de activiteiten buiten de BSO tijdens BSO opvanguren. Ouders zijn op de hoogte van eventuele risico's die activiteiten buiten toezicht en verantwoordelijkheid van de BSO met zich meebrengen. Bij eventuele calamiteiten op de (sport)club wordt door de (sport)club rechtstreeks contact opgenomen met de ouders.

Indien een activiteit niet doorgaat, laten ouders dit uiterlijk een dag van tevoren aan de BSO weten i.v.m. de planning.

Indien een (sport of spel) activiteit door de BSO zelf wordt georganiseerd (zoals de Sport BSO), dan valt dit wel onder de verantwoordelijkheid van de BSO tijdens de BSO opvanguren.

Veilig gebruik van rollerskates, rolschaatsen en waveboard op de BSO

Algemeen

Het gebruik van skates, skeelers, rolschaatsen en waveboard stimuleert de motorische ontwikkeling van kinderen, maar is niet zonder gevaar. In de media staan regelmatig berichten over toename van botbreuken bij kinderen tussen 9-11 jaar naar aanleiding van het gebruik van waveboards. Volgens Consument en Veiligheid ontstaan de meeste breuken, omdat kinderen geen of nauwelijks beschermingsmiddelen gebruiken. Dit in tegenstelling tot de skeelersport waar veel minder ongelukken gebeuren doordat daar wel gebruik wordt gemaakt van beschermingsmiddelen.

Het dragen van beschermingsmiddelen zoals pols-, elleboog-, kniebeschermers en helm voorkomt veel letsel.

Voorwaarden van gebruik

Stichting Kinderopvang hanteert voor skaten, skeelers en rolschaatsen dezelfde richtlijnen als bij het gebruik van waveboards en volgt in haar richtlijn het advies op van Consument en Veiligheid. Skaten, skeelers, rolschaatsen en waveboarden wordt door Stichting Kinderopvang toegestaan op de BSO onder de volgende voorwaarden:

- Alleen kinderen vanaf 5 jaar mogen gebruik maken van skates, skeelers, rolschaatsen en waveboard;
- (Goed passende) beschermingsmiddelen zijn verplicht bij gebruik van skates, skeelers, rolschaatsen en waveboard (pols-, elleboog-, kniebeschermers en een helm) tijdens de opvanguren.
  - Indien kinderen zelf skates, skeelers of rolschaatsen en waveboard meenemen naar de BSO, dan moeten zij zelf ook de bijbehorende beschermingsmiddelen meenemen naar de opvang. Zonder deze mogen skates, skeelers, rolschaatsen en waveboards niet gebruikt worden tijdens de opvanguren;
  - Indien de opvanglocatie zelf skates, skeelers, rolschaatsen en waveboard in bezit heeft, dan zal de locatie zelf ook beschermingsmiddelen aanschaffen. Zonder deze mogen skates, skeelers, rolschaatsen en waveboard niet gebruikt worden tijdens de opvanguren.
- Alleen skaten, skeelers, rolschaatsen en waveboarden op het speelterrein als kinderen van het KDV er niet rondlopen (indien het speelterrein gedeeld wordt met groep 0-4 jaar);
- Nooit op fietspad of straat laten skaten, skeelers, rolschaatsen en waveboarden, alleen op de stoep of op het speelterrein;
- De pedagogisch medewerkers houden altijd toezicht tijdens het skaten, skeelers, rolschaatsen en waveboarden bij de jongste groep (5-8 jaar);

- **Extra aandachtspunten voor de pedagogisch medewerkers bij het begeleiden van skatende, skeelerende, rolschaatsende en waveboardende kinderen:**
  - Niet laten gebruiken als het buiten nat is of als het regent;
  - Leer het kind: de skaterichting is de kijkrichting (goed voor je blijven kijken bij het skaten, skeeleren, rolschaatsen en waveboarden, net als op de fiets);
  - Eventueel bij eerste keer een testronde laten maken om te zien hoe vertrouwd het kind met het speelmateriaal is.

Aandachtspunten bij schaatsen:

Er wordt alleen geschaatst op een officieel geopende ijsbaan met toezicht (binnen en buiten).

In principe zijn de bovenstaande richtlijnen voor skaten, skeeleren en rolschaatsen ook van toepassing op de veiligheid bij schaatsen. Minimale veiligheidseis bij schaatsen is altijd dat de kinderen geschikte warme kleding dragen, een muts op hebben en handschoenen dragen. Een muts kan een klap op het hoofd bij een val op het ijs dempen, handschoenen beschermen de handen voor letsel door contact met het ijs of met schaatsen.

Voor een uitstapje naar de ijsbaan gelden tevens de richtlijnen, zoals vermeld in hoofdstuk 2 en 3 in deze Richtlijn. Tijdens BSO opvanguren mogen kinderen gebruik maken van skates/skeelers, rolschaatsen en waveboard en mag er geschaatst worden mits de ouders hiervoor toestemming hebben gegeven in formulier I9 Intakeformulier Buitenschoolse opvang. Ouders zijn op de hoogte van de risico's die het gebruik van skates/skeelers, rolschaatsen, waveboard en schaatsen met zich meebrengen.

Veilig gebruik van trampoline op de BSO

Algemeen

Trampolinespringen is leuk en immens populair bij kinderen. Omdat kinderen veel bewegen bij trampolinespringen en soms onverwachte sprongen maken is er kans op een ongeval. De meeste ongevallen tijdens het trampolinespringen zijn vallen op de trampoline, vallen van de trampoline, botsingen met speelkameraden en beknellingen tussen de veren. Daarom wordt er op de BSO het liefst gebruik gemaakt van een ingegraven trampoline of trampoline met vangnet, met een goede afscherming van de veren.

Voorwaarden van gebruik

Stichting Kinderopvang hanteert bij het gebruik van trampolines op de BSO en volgt in haar richtlijn het advies op van Consument en Veiligheid. Gebruik van trampoline wordt door Stichting Kinderopvang toegestaan op de BSO onder de volgende voorwaarden:

- Er is voldoende vrije ruimte boven de trampoline, overhangende takken worden weggesnoeid.
- De trampoline wordt nooit geplaatst direct naast een muur, boom, speeltoestel of ander obstakel.
- Er is een val dempende ondergrond rondom de trampoline, zoals gras of los zand.
- Bloembakken, fietsjes of ander speelgoed worden rondom de trampoline weg gehaald.
- Indien het niet mogelijk is om de trampoline in te graven, dan wordt een veiligheidsnet gebruikt rond de trampoline. Er wordt gezorgd voor een net met een zelfsluitende opening, bij klittenband of ritsen wordt er op gelet dat deze goed worden dichtgedaan.
- De trampoline is goed verankerd met de ondergrond, zodat hij ook bij harde wind op zijn plaats blijft.
- Er ligt niets onder de trampoline, eventueel een net rond het frame voorkomt kinderen en rommel onder de trampoline.
- De trampoline is in het zicht geplaatst, zodat de leiding toezicht kan houden.

➤ Gebruikstips voor pedagogisch medewerkers:

- Maak samen met je kinderen regels voor het spelen op de trampoline:
- Bedenk goed wat jouw kind aan kan, welke stunts wel en welke stunts niet mogen.
- Laat kinderen geen stunts doen als er meerdere kinderen op de trampoline zijn.
- Bedenk een maximum aantal kinderen op de trampoline en wat er dan wel/niet mag.
- Laat kinderen niet met andere attributen op de trampoline.
- Spring alleen wanneer het springdoek droog is en er niet te veel wind staat.
- Laat kinderen rekening houden met kleinere kinderen.
- Laat kinderen van de trampoline afklimmen en niet afspringen.
- Trampolines hoger dan vijftig centimeter zijn niet geschikt voor jonge kinderen.
- Laat een laddertje of andere opstap niet bij de trampoline staan als je jonge kinderen hebt.
- Controleer de trampoline regelmatig op veiligheid, let dan op:
  - De stabiliteit van de trampoline, het frame en de verankering, trek en duw er flink aan.
  - Het springdoek, de ruimte eronder en de ondergrond, zodat het springdoek tijdens het springen niet in contact komt met het frame of de grond.
  - De afscherming van de veren geheel in tact is en goed vast zit.
  - De bevestiging van alle veren en de veren zelf, niet versleten zijn.
  - Het veiligheidsnet, de bevestiging en de opening van het net.
- Repareer mankementen meteen.

Ondersteuning van het team

De hiërarchische management structuur van de SKF heeft plaats gemaakt voor een meer hybride structuur. Hiermee wordt bedoeld dat de wijze van aansturing kan verschillen, afhankelijk van wat het meest passend is voor de lokale situatie. Aanleiding hiertoe zijn enerzijds maatregelen en ontwikkelingen binnen het werkveld die op ons af komen en anderzijds het ontwikkelen van zelfsturende teams. Om op veranderingen en lokale situaties adequaat te kunnen inspelen zijn flexibiliteit en een nieuwe routing nodig. De SKF organiseert expertise gebieden om het pedagogische klimaat te optimaliseren. Specialististen zijn voor de adjunct-hoofden en pedagogisch medewerkers coachend en servicegericht beschikbaar om vragen die ontstaan in het primaire proces te beantwoorden. Deze expertisegebieden omvatten onder andere: GGD inspectie, VVE/ontwikkeling van het jonge kind, communicatie en interactie, zorg rond kinderen, pedagogische kwaliteit, activiteiten en projecten, scholing, IKC-ontwikkeling, beleid en wetgeving.

Het team kan terugvallen op diverse richtlijnen en protocollen uit het kwaliteitssysteem, bijvoorbeeld over hoe om te gaan met kinderen uit problematische gezinssituaties, verlieservaringen, Verwijsindex, Meldcode kindermishandeling en huiselijk geweld, signaleringsformulieren, etc. Er zijn diverse kwaliteitsdocumenten en signaleringsformulieren om medewerkers te helpen bij hun signalerende en doorverwijzende taak. Deze formulieren en verslagen maken deel uit van het Kinddossier. Zorgen over kinderen worden altijd besproken met de leidinggevende. Zie ook hoofdstuk 5 Zorg voor kinderen.

Hieronder is vastgelegd welke specifieke ondersteuning alle pedagogisch medewerkers op locatie ontvangen:

Aandachtsfunctionaris Zorg: Indien medewerkers zich zorgen maken over een kind, dan kunnen zij altijd een beroep doen op de interne aandachtsfunctionaris zorg voor advies en ondersteuning.

Kwaliteit: Diverse specialisten bewaken gezamenlijk de kwaliteit stichtingbreed waarbij ze een taakverdeling hebben gemaakt. Op de eigen expertise bewaakt ieder de kwaliteit stichtingbreed waarbij beleid, protocollen, documenten en formulieren up to date gehouden worden (kwaliteitsysteem), aangepast aan de meest recente wettelijke eisen en overheidsrichtlijnen. De specialisten hebben zitting in het SKF Beraad waar onderling de verbinding wordt gemaakt. Het SKF beraad komt om de zes weken bijeen.

Sociaal wijk- of gebiedsteam/Veilig thuis/JGZ: Waar nodig wordt een beroep gedaan op externe partijen voor advies, ondersteuning of hulpverlening. Dit kan een pedagoog of verpleegkundige van de JGZ zijn, Veilig Thuis of iemand van het sociaal wijk- c.q. gebiedsteam. Zij worden ingezet nadat er overleg is geweest met de ouders. Inzet van een externe hulpverlener geschiedt via de leidinggevende en/of de aandachtsfunctionaris zorg van de organisatie.

GGD-kwaliteitsmedewerker: Na een GGD-inspectie begeleidt de GGD-kwaliteitsmedewerker het beoordelingsproces. Deze medewerker onderhoudt het contact met de GGD en eventueel met de gemeente met betrekking tot GGD zaken en onderneemt acties die uit dit proces voortkomen. Deze functie is belegd bij de beleidsmedewerker/coach met de specialisatie GGD inspecties.

Interne inspecteur: Deze komt minimaal één keer per jaar langs en biedt ondersteuning op het gebied waar de GGD-inspectie op inspecteert en beantwoordt vragen over de inhoud GGD-map of overige praktische vragen. De interne inspecteur coacht en adviseert medewerkers waar nodig t.b.v. documenten en inhoud GGD map. Deze functie is belegd bij de beleidsmedewerker/coach gemeenten & VVE.

Trainers: De Stichting heeft eigen trainers in huis, die diverse trainingen verzorgen.. Alle medewerkers krijgen de Gordontraining aangeboden. De Gordontraining vergroot de interactievaardigheden van medewerkers. Daarnaast is er de mogelijkheid om intern de cursus Knap Werk te volgen en de cursus Ontwikkelingsgericht inrichten van kinderopvangruimtes (ruimte als 3de pedagoog).

Alle medewerkers op kinderdagverblijf en peuteropvang, waaronder VVE locaties worden in twaalf dagdelen VVE geschoold.

De pedagogisch beleidsmedewerker/coach met specialisatie VVE geeft advies en ondersteuning m.b.t. de VVE kwaliteit op gecertificeerde VVE locaties d.m.v. coaching on the job.

Indien wenselijk kan er op VVE locaties een TINK training ingezet worden. Deze trainingen worden door de gecertificeerde interne TINK trainer gegeven.

Pedagogisch coach/beleidsmedewerkers: Wij hebben ervoor gekozen om de wettelijk verplichte uren met betrekking tot pedagogische coaching te verdelen over locatieoverstijgende pedagogisch beleidsmedewerkers/coaches en meewerkend pedagogisch coaches op de locaties. Tussen beide bestaat een nauwe samenwerking. Toekomstscenario is dat er op elke locatie of een cluster van locaties van de SKF een meewerkend pedagogisch coach voor een aantal uren wordt aangesteld. Waar nog geen meewerkend coach is, treedt de locatie overstijgende beleidsmedewerker/coach op als coach voor de pedagogisch medewerkers.

De beleidsmedewerkers/coaches die ieder een specialisme vertegenwoordigen, werken bovenlokaal. Deze zijn beschikbaar voor coaching op hun specialisatie en voor vragen met betrekking tot pedagogisch beleid of pedagogisch handelen. Eind 2021 is de training pedagogisch coach geaccrediteerd door de FCB en staat nu op de lijst van erkende scholingen. Medewerkers van SKF kunnen deze cursus volgen, om daarna, bij gebleken geschiktheid, aan de slag te gaan als pedagogisch coach op hun locatie.

Iedere pedagogisch medewerker die op 1 januari van het betreffende jaar in dienst is bij Stichting Kinderopvang Friesland krijgt coaching aangeboden. De coaching kan op verschillende manieren worden gegeven. Enerzijds kan dit een individueel traject zijn waarin een persoonlijke coachvraag aan de orde komt. Anderzijds kan het een vraag zijn op locatie niveau waar verschillende medewerkers bij betrokken zijn. De coaching die wordt aangeboden moet altijd een pedagogisch doel hebben.

Wijze van invulling IKK en VVE coaching:

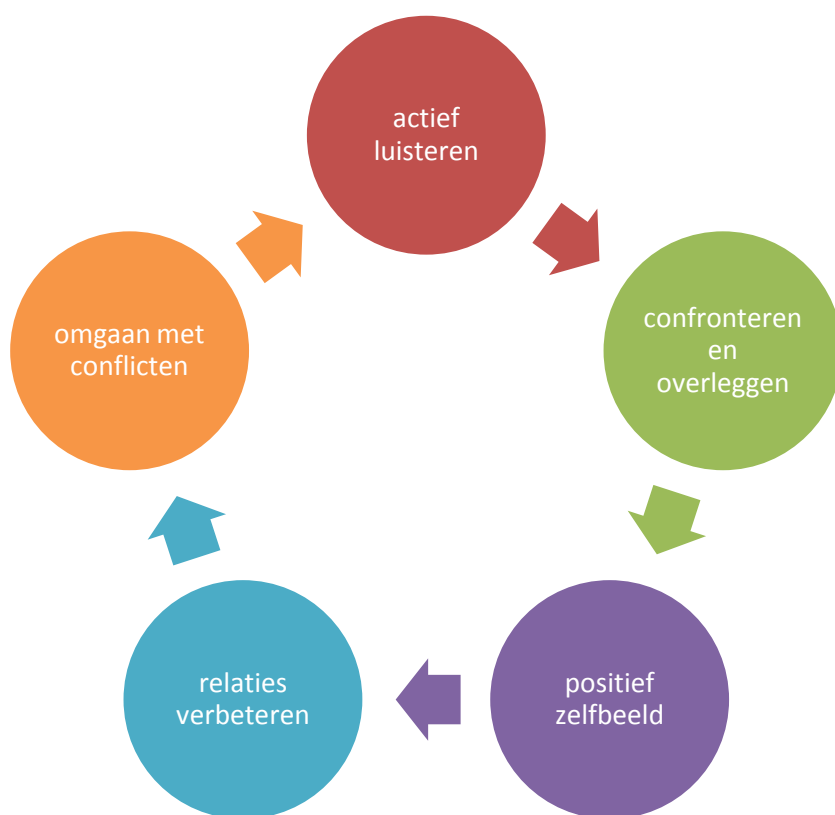
Er wordt per locatie gekeken hoe er wordt omgegaan met de verdeling van de coachuren. IKK coaching gaat op basis van het aantal formatie uren op de locatie. (aantal FTE keer tien)

Per locatie wordt gekeken wat wenselijk is aan coaching om de kwaliteit te verhogen. We kunnen, in overleg met de betreffende locatie, ervoor kiezen om de uren aan IKK coaching te verdelen. We hebben de uren op dit moment verdeelt evenredig met het aantal FTE op de locatie. Hiermee doen we recht aan het bevorderen van **alle** locaties op het gebied van pedagogische kwaliteit.

Gordon's gedachtegoed

draagt bij aan alle vier opvoedingsdoelen

Thomas Gordon was een Amerikaanse klinisch psycholoog. Zijn methode ("way of life") richt zich vooral op positief, duidelijk communiceren met kinderen. Hij introduceerde begrippen als "actief luisteren" en de "ik - boodschap".

Gordon gaat uit van gelijkwaardigheid in relaties, zodat iedereen zichzelf kan zijn en zijn verantwoordelijkheid neemt, rekening houdend met de ander. In opvoedingsrelaties binnen de kinderopvang betekent dit dat de pedagogisch medewerker het kind in zijn waarde laat en respectvol benadert. Effectieve communicatie en oplossingsgerichte conflicthantering worden gestimuleerd. Het "gelijkwaardigheidsprincipe" staat centraal. De opvoeder houdt wel de regie. Het kind krijgt de kans om zelf zijn behoeften te vervullen. De belangrijkste waarde die wij volgens Gordon willen uitdragen is: Ik ben belangrijk, jij bent belangrijk, onze relatie is belangrijk. Door volgens de methode van Gordon te communiceren en handelen op de kinderopvang, wordt actief bijgedragen aan de vier opvoedingsdoelen van Riksen Walraven. Daarnaast verbetert het onze interactievaardigheden. Het biedt handvatten voor het geven van emotionele steun en het begeleiden van interacties tussen de

kinderen. Dit met respect voor de autonomie van het kind. Het helpt structuren en grenzen te stellen, stimuleert praten en uitleggen. In dit pedagogisch werkplan wordt beschreven hoe wij Gordon's gedachtegoed toepassen in de dagelijkse pedagogische praktijk.

Actief luisteren

Centraal staat dat we actief luisteren naar kinderen en naar elkaar. Hierin hebben wij als pedagogisch medewerkers een voorbeeldfunctie. Wij stimuleren kinderen om ook actief naar elkaar te luisteren. Door actief te luisteren kunnen we kinderen helpen om duidelijk te maken wat er leeft aan gedachten, behoeften en gevoelens. We helpen met het oplossen van het probleem of het vervullen van een behoefte, maar we nemen het niet over. Deze benadering ondersteunt het ontwikkelen van een positief zelfbeeld. Relaties tussen kinderen en tussen PM⁵ en kind verbeteren en kinderen leren beter omgaan met conflicten en deze zelf op te lossen.

➤ Actief luisteren bij kinderen vanaf 4 jaar

Als een kind ons iets vertelt, dan proberen we te begrijpen wat een kind voelt of wat zijn/haar boodschap betekent. Dat doen we door in eigen woorden weer te geven wat we denken dat het kind bedoelt. Het kind krijgt zo de gelegenheid om te checken of we het goed begrepen hebben. We geven geen eigen mening, advies of logische oplossing aan het kind en we stellen geen vraag. We geven alleen maar weer wat we uit de boodschap van het kind hebben opgemaakt. Hierdoor wordt het kind gestimuleerd om meer te zeggen en er dieper op in te gaan. Het kind zal uit zichzelf het probleem nog eens definiëren en bepaalde inzichten over zichzelf ontwikkelen. Daardoor is het kind al op de goede weg geholpen om zelf het probleem op te lossen. Door steeds samen te vatten wat het kind zegt, tonen we begrip voor de gevoelens van het kind, maar leggen de verantwoordelijkheid van het probleem en de oplossing bij het kind. Samenvatten helpt het kind ook tot de kern van het probleem door te dringen waardoor de oplossing te vinden is. We doen een beroep op het zelfoplossend vermogen van kinderen en stimuleren dit. Daarnaast wordt de taalvaardigheid van het kind gestimuleerd. Het leert hierdoor gevoelens onder woorden te leggen, wat tevens goed is voor de sociaal emotionele ontwikkeling. Het kind doet persoonlijke en sociale vaardigheden op. Waarden en normen worden bespreekbaar. Het kind voelt zich gerespecteerd doordat er geen oordeel of mening door hem wordt geveld. Daardoor wordt bijgedragen aan de emotionele veiligheid van het kind.

Voorbeeld van actief luisteren bij kleuter:

Kind (huilend): Kees heeft mijn autootje afgepakt.

PM: Ik zie dat je moet huilen, omdat je boos bent op Kees. Je vindt het niet leuk dat Kees je auto heeft gepakt

Kind: Ja, ik vind Kees stom !

De PM vat samen in haar eigen woorden wat zij ziet (huilen) en wat het kind zegt. Het kind bevestigt waarom het moet huilen en voelt zich begrepen en gerespecteerd in zijn gevoel.

Voorbeeld van actief luisteren bij een wat ouder kind:

Kind: Ik heb niemand om mee te spelen nu Piet ziek is en niet op de BSO. Ik weet niets leuks om te doen.

PM: Je mist Piet zeker erg vandaag en daarom vervel je je?

Kind: Ja, ik wou dat ik iets kon verzinnen.

De PM benoemt het gevoel van gemis bij het kind en het gevolg (verveling). Het kind bevestigt het gevoel en voelt zich begrepen en gerespecteerd.

⁵ PM = pedagogisch medewerker

Ik-boodschap

Als kinderen zich op een manier gedragen die niet acceptabel is voor de PM dan verwoorden we dat door middel van een ik- boodschap. Een ik-boodschap beschrijft het gevoel/hoe wij het ervaren als een kind bepaald gedrag vertoont. Het geeft verder geen waardeoordeel over het kind. Het tast de eigenwaarde van het kind niet aan. Het gebruik van de ik-boodschap draagt bij aan duidelijke communicatie

De ik-boodschap bevat drie componenten:

1. Beschrijving van het onaanvaardbare gedrag;
2. Gevoel van de PM
3. Merkbare en concrete gevolg dat dit gedrag voor de PM heeft.

Duidelijke communicatie geeft mogelijkheden tot veranderen van onacceptabel gedrag naar acceptabel gedrag. Het helpt de persoonlijke en sociale vaardigheden te ontwikkelen, zoals rekening houden met de gevoelens en behoeften van anderen en leert kinderen over normen en waarden in de omgang met elkaar.

Voorbeeld: Piet vergeet bij aankomst op de BSO zijn jas en tas aan de kapstok te hangen. Meestal slingeren zijn jas en tas wat rond in de hal, waardoor andere kinderen tijdens het spelen erover struikelen. Als Piet wordt opgehaald van de BSO zijn z'n jas en tas meestal zoek geraakt.

PM: Piet, ik zie je jas en je tas op de grond liggen. Ik ben bang dat we erover struikelen tijdens het spelen en dat je jas en tas vies worden op de grond. Ik vind het vervelend als jassen en tassen rondslingeren.

Door te vertellen hoe het gedrag van het kind voelt laten we de verantwoordelijkheid om iets aan het gedrag te doen bij het kind. Het helpt het kind in zijn ontwikkeling en leert hem verantwoordelijkheid te nemen voor zijn eigen gedrag. We geven het kind het vertrouwen dat hij de situatie aan kan, dat we van hem verwachten dat hij rekening houdt met de ander en we geven hem de kans om zich anders te gaan gedragen.

Ook het geven van complimenten doen we vooral middels ik-boodschappen, zodat er niet een waardeoordeel over het kind aan gegeven wordt.

Voorbeeld: Wat fijn dat jij mij helpt met tafeldekken. Dat bespaart mij tijd. Dank je wel!
(i.p.v. Ik vind je aardig, omdat jij mij helpt met tafeldekken)

Onaanvaardbaar gedrag veranderen door de omgeving te veranderen

Door de omgeving te veranderen, komen we aan de behoeften van een kind tegemoet zonder de eigen behoefte (veiligheid en groepsbelang) tekort te doen. Op onderstaande manieren passen we de locaties aan om aan de behoeften van kinderen tegemoet te komen. Dit bevordert de fysieke en emotionele veiligheid van de kinderen. Daarnaast draagt de omgeving hierdoor bij aan het ontwikkelen van persoonlijke vaardigheden van het kind.

➤ Omgeving verrijken

Een effectieve manier om onaanvaardbaar gedrag te stoppen of te voorkomen is de kinderen een grote hoeveelheid interessante dingen aan te rijken. We zorgen ervoor dat er voldoende en uitdagend speelmateriaal aanwezig is om kinderen op alle ontwikkelingsgebieden uit te dagen. Ook het aanbieden van verschillende activiteiten draagt hieraan bij.

➤ **Omgeving verarmen**

Op bepaalde tijden hebben kinderen een omgeving of moment nodig met weinig prikkels, zoals vlak voor het eten of aan het einde van de dag als kinderen al moe zijn. Daarom zitten we nog even rustig met kinderen een cracker te eten aan tafel, voordat ze worden opgehaald of zelf naar huis gaan. Voordat we gaan eten tussen de middag, zitten we met de basisgroep aan tafel en praten we met elkaar over wat ons bezig houdt (we brengen een groepsgebesprek op gang, waarbij de kinderen naar elkaar luisteren en om de beurt wat vertellen). Ook bij open deuren beleid kiezen we er bewust voor om af en toe activiteiten en momenten in te lassen in de eigen basisgroepruimte om zo rust in te bouwen.

➤ **Leefruimte van het kind uitbreiden**

Met de inrichting van de leefruimtes is er rekening mee gehouden dat kinderen ruimte nodig hebben om aan hun behoeften te kunnen voldoen. Zo wordt in de binnenruimtes gezorgd voor voldoende loop- en speelruimte zodat kinderen fijn kunnen spelen, zonder dat zij zich kunnen bezeuren. Waar mogelijk wordt op gezette tijden gebruik gemaakt van een extra ruimte voor activiteiten, waar kinderen lekker hun gang kunnen gaan. Ook buiten is er voldoende ruimte om lekker rond te rennen en bezig te zijn.

➤ **Leefruimte van het kind beperken**

Om een kind veilig te laten spelen, werken we soms met horizontale basisgroepen op leeftijd. Hoewel we met open deurenbeleid werken, kunnen er momenten zijn waarop we besluiten de activiteiten voor de kinderen op te splitsen naar leeftijd. De grotere kinderen hebben dan de gelegenheid om activiteiten te doen die wellicht niet geschikt zijn voor de jongste kinderen. Ze hebben de ruimte zonder dat de jongste kinderen in de verdrukking komen. Voorbeeld: tafeltennissen of timmeren. De jongere kinderen kunnen activiteiten doen, waarbij de grotere kinderen zich er niet mee bemoeien of in de weg lopen. Voorbeeld: een kringspel of een gezelschapspel toespitst op hun eigen leeftijd. Binnen praten en lopen we rustig, buiten mogen kinderen lekker rennen, stoeien en lawaai maken.

➤ **Omgeving vereenvoudigen**

Kinderen kunnen zich vaak onaanvaardbaar gedragen omdat hun omgeving te moeilijk en te ingewikkeld voor hen is. Wij ondervangen dit door de inrichting van onze opvanglocaties aan te passen aan de kinderen. We zorgen voor speelgoed en spelmateriaal wat aansluit bij de ontwikkeling van het kind. Ook stemmen we gebruiksvoorwerpen af op de kinderen. Op sommige momenten kiezen we ervoor om activiteiten voor jonge en oudere kinderen te scheiden, zodat kinderen op hun eigen ontwikkelingsniveau bezig kunnen zijn, ook als ze met alle leeftijdsniveaus in één basisgroep zitten.

Een eenvoudig voorbeeld hiervan is dat kastjes waar kinderen zelf hun speelgoed uit mogen halen zijn aangepast op het gebruik door kinderen. Dat geldt ook voor het aanwezige sanitair. Dit is aangepast aan de lengte van kinderen of er wordt gebruik gemaakt voor de jongsten van opstapjes en wc-verkleiners. Soms is er in een aparte ruimte gelegenheid om te timmeren of te gamen voor de oudere kinderen en krijgen de jongste kinderen in een eigen ruimte andere activiteiten aangeboden die passen bij hun ontwikkelingsniveau.

➤ **Alternatieve activiteit aanbieden**

Als een kind met iets of met anderen speelt op een manier die niet aanvaardbaar is, dan kan het frustratie bij het kind geven als we het afpakken of verbieden. Als we iets verbieden of afpakken, dan bieden we een kind een alternatief om mee te spelen of een alternatieve activiteit. Kinderen accepteren meestal zonder enig probleem een vervanging als de PM die vriendelijk en kalm aanbiedt. Het verbieden (verbaal) wordt gedaan middels een ik-boodschap.

Voorbeeld van PM tegen ouder kind: Ik vind het zonde van de barbie als je de armen en benen eraf sloopt. Geef die barbie maar aan mij. Piet wil graag een potje tafelfoetballen. Heb je zin om met hem mee te doen?

➤ Kinderen voorbereiden op een verandering van omgeving

Ook op de BSO hebben we een vast dagritme en vaste basisgroepruimtes. Zo weten kinderen waar ze aan toe zijn, wat hun gevoel van emotionele veiligheid vergroot. Kinderen weten bij ons wat we op welke moment van de dag met elkaar gaan doen. Mocht er iets veranderen in het dagritme, dan vertellen we dat van tevoren aan de kinderen. We betrekken de kinderen actief bij de verandering. Zij morgen hierover meedenken en met ideeën komen. BSO is vrije tijd, het staat kinderen vrij om wel of niet mee te doen aan activiteiten.

Voorbeeld: in de vakanties kan of bij ziekte van de leiding kan het voorkomen dat er incidenteel (indien de groepsgrootte het toelaat) twee groepen worden samengevoegd. We informeren de kinderen hier gelijk over tijdens het theedrinken na schooltijd bij aanvang van de BSO. Als we het al een dag van tevoren weten, melden we het de kinderen een dag van tevoren, evenals de ouders tijdens het haalmoment.

Bemiddelen bij ruzies

We helpen kinderen bij het zelf oplossen van hun conflicten. Kinderen leren van conflicten door te ervaren dat eigen behoeften belangrijk zijn, maar ook die van anderen.

Als kinderen ruzie maken, observeren we eerst hoe het zich ontwikkelt. Is het nodig om te helpen of kunnen ze het écht zelf. We letten op of ze aan elkaar gewaagd zijn, en of ze elkaar geen pijn doen. Als een ruzie niet door de kinderen zelf opgelost kan worden, en de emoties lopen te hoog op dan gaan we helpen met oplossen. Hiervoor gebruiken we het zes stappenmodel. Dit model heeft als meerwaarde dat er geen verliezers zijn in het conflict, maar het helpt om de ruzie op een gelijkwaardige manier op te lossen.

Onze overtuiging is dat we op deze manier kinderen helpen in het ontwikkelen van persoonlijke en sociale vaardigheden en dát geeft hen zelfvertrouwen; "ik kan het zelf"!

De overlegmethode in stappen:

Stap 1. Waar gaat de ruzie over? Wat willen de betrokken kinderen?

Stap 2. Wat kunnen we er aan doen?

Stap 3. We bespreken met de kinderen de oplossingen.

Stap 4. We kiezen de beste oplossing (volgens iedereen).

Stap 5. Onderzoek bij de kinderen of iedereen het er mee eens is, en dan kan het spel weer opgepakt worden.

Stap 6. Het spel/gedrag volgen en kijken of het goed gaat, en of de betrokken kinderen blij zijn met de oplossing.

Voorbeeld toepassen van overlegmethode:

Stap 1: Sjoerd en Jelle doen een spelletje kwartet. Opeens gooit Sjoerd zijn kaarten op de grond. "Jij speelt altijd vals," zegt hij tegen Jelle. "Je speelt zelf vals en je kunt niet tegen je verlies," zegt Jelle. Sjoerd vliegt hem aan. Dat is het moment waarop we ingrijpen.

We lopen naar beide jongens toe en zeggen op rustige toon: Ik vind het vervelend als jullie gaan schreeuwen en vechten. Ik zie dat jullie kwaad zijn. Beide jongens beginnen door elkaar heen je het verhaal te doen. "Ik wil naar jullie allebei luisteren, maar dan wil ik ook dat je naar elkaar luistert. Omde beurt vertellen. Sjoerd begin jij maar." Vaak lost de ruzie zichzelf dan al op. Beide jongens zijn weer rustig en besluiten zelf dat ze samen verder willen spelen of iets anders gaan doen. Soms komen kinderen er niet samen uit. Dan bespreken we één voor één de behoefte van beide kinderen.

Sjoerd heeft het gevoel dat Jelle vals speelt en dat maakt hem laaiend. Hij vindt dat Jelle hem ook uitlacht als hij zijn best doet om te winnen. Jelle vindt dat hij het spel slim speelt en dat Sjoerd niet tegen z'n verlies kan. Hij vindt het vervelend dat Sjoerd zo fanatiek is met spelletjes en altijd wil winnen

Stap 2: We laten merken dat we beide kinderen gehoord hebben door kort samen te vatten wat ze gezegd hebben. Daarna vragen we beide jongens wat de oplossing kan zijn. Sjoerd zegt dat hij spelletjes alleen leuk vindt als hij probeert te winnen. Hij wil dat Jelle hem niet uitlacht. Jelle zegt dat hij wel spelletjes met Sjoerd wil doen, maar dat Sjoerd het ook wel wat minder fanatiek kan spelen. Hij wil dat ze ook lol hebben tijdens het spel. Beide opperen dat ze misschien wat grappiger spellen moeten doen, waar het wat minder belangrijk is wie het wint.

Stap 3 en 4: We bespreken beide oplossingen en mogelijke alternatieve spellen. Al pratende beslissen beide jongens dat ze liever gaan voetballen buiten op het plein.

Stap 5: De jongens lopen naar buiten om te voetballen. We letten goed op of het goed gaat buiten.

Stap 6: Als ze buiten voetballen, vragen we nog even of het een goede oplossing was om naar buiten te gaan. We checken of beide kinderen blij zijn met de oplossing. Sjoerd en Jelle hebben bijna geen aandacht meer voor ons en zijn niet meer bezig met de ruzie. Ze zijn aan het voetballen.

De vier opvoedingsdoelen Riksen Walraven zijn het uitgangspunt van ons pedagogisch handelen waarin wij ons laten leiden door Gordon's gedachtegoed. Vanuit de verplichting in de Wet Kinderopvang en Kwaliteitsregels Peuterspeelzalen dragen wij op onze locaties actief bij aan de vier opvoedingsdoelen van professor J.M.A. Riksen-Walraven.

De vier opvoedingsdoelen zijn:

1. Een gevoel van emotionele veiligheid bieden;
2. Gelegenheid tot het ontwikkelen van persoonlijke competenties bieden;
3. Gelegenheid tot het ontwikkelen van sociale competenties bieden;
4. De kans om zich waarden en normen, de "cultuur" van een samenleving, eigen te maken; Socialisatie.

De methode van Gordon geeft ons handvatten voor het stimuleren van de ontwikkeling van kinderen en draagt bij aan de vier opvoedingsdoelen. Gordon's gedachtegoed, de scholing en coaching hiervan is de basis voor het (verder) ontwikkelen van pedagogische interactievaardigheden van onze medewerkers. Het helpt onze medewerkers o.a. de emoties en gedachten van kinderen in allerlei situaties te lezen en deze te benoemen. Hieronder gaan we kort in op de vier opvoedingsdoelen en hoe we hieraan werken. Een uitgebreidere beschrijving van hoe we dat doen binnen onze organisatie en deze locatie is beschreven en uitgewerkt in de overige hoofdstukken van dit pedagogisch werkplan en in de volgende bijlagen:

- Uitwerking onderdelen dagritme in relatie tot SLO-doelen en Opvoedingsdoelen Wet KOV;
- Uitwerking mogelijke speelhoeken in relatie tot SLO-doelen en Opvoedingsdoelen Wet KOV.

Een gevoel van emotionele veiligheid bieden

Het bieden van een gevoel van veiligheid is de meest basale pedagogische doelstelling voor alle vormen van kinderopvang.

- **Vaste en responsief-sensitieve⁶ pedagogisch medewerkers:** De methode van Gordon helpt ons sensitief te reageren op kinderen en hun behoeften te herkennen. Een goede communicatie en positief contact tussen de pedagogisch medewerkers en het kind zijn essentieel om een gevoel van emotionele veiligheid te bieden. Gordon's gedachtegoed helpt ons om te luisteren wanneer het kind ons iets wil vertellen, ook als het niets zegt. Het geeft ons handvatten en voorbeelden in sensitiviteit en het voorleven van sensitiviteit. We sluiten aan bij de belevingswereld van het kind. We zorgen ervoor dat ieder kind zich welkom voelt door het kind bij binnenkomst en vertrek te begroeten bij naam. We tonen belangstelling voor de belevenissen van het kind en reageren hier sensitief op. Ieder kind maakt deel uit van een basisgroep en er worden maximaal drie vaste pedagogisch medewerkers aan een kind gekoppeld. Het kind kan erop rekenen dat er altijd minimaal één van de vaste pedagogisch medewerkers aanwezig is. Vaste pedagogisch medewerkers bevorderen het opbouwen van een vertrouwensband tussen kind en medewerker. Vaste basisgroepen zorgen ervoor dat kinderen zich ook vertrouwd met en veilig tussen de andere kinderen van de groep voelt. Een jong kind leert al bij ons in de kinderopvang dat pedagogisch medewerkers ook goed voor hem of haar zorgen als papa of mama er niet zijn. De pedagogisch

⁶ De **sensitieve houding** - ook wel de sensitieve responsiviteit - van een opvoeder is een maat voor de kwaliteit van zijn opvoedend handelen. Zij geeft aan in hoeverre de opvoeder de signalen van een kind opvangt, juist interpreteert en er effectief op reageert. Kenmerken van een sensitieve houding: speelsheid, liefhebben, acceptatie, nieuwsgierigheid en empathie. Een sensitieve houding veroorzaakt bij een kind een gevoel van vertrouwen, toegankelijkheid en bereikbaarheid. Dit zijn de voorwaarden voor een veilige hechting. Met name John Bowlby benadrukte het belang van een sensitieve houding in de opvoeding. Thomas Gordon vertaalde theoretische inzichten van Bowlby en anderen naar praktische opvoedtips.

medewerkers nemen dan de functie van hechtingsfiguur over. De vaste pedagogisch medewerkers zijn aanspreekpunt voor ouders/verzorgers, maar ook voor het kind.

- **Aanwezigheid van bekende leeftijdsgenoten:** In een vertrouwde groep kunnen kinderen gevoelens van verbondenheid en sociale verantwoordelijkheid ontwikkelen. Door deel uit te maken van een vaste basisgroep ontstaat er ook vertrouwdheid tussen de vaste kinderen in de groep onderling. Door de methode van Gordon helpen we kinderen ook onderling goed en positief te communiceren. Wij zijn daarin een voorbeeld, maar kunnen kinderen hierin ook stimuleren. Ook het wij-gevoel in de groep draagt bij aan een gevoel van vertrouwdheid bij de kinderen. Het onderdeel zijn van een groep geeft jonge kinderen een gevoel van vertrouwdheid. Daarom werken we met vaste basisgroepen (zie ook hoofdstuk Kwaliteit, alinea Basisgroepen en Welzijn en Wennen).
- **De inrichting en het gebruik van de omgeving:** De inrichting van de basisgroep ruimte levert een bijdrage aan een gevoel van geborgenheid. Aandachtspunten zijn akoestiek, licht, kleur en indeling van de ruimte. Bij de inrichting en het gebruik van de ruimtes speelt Gordon's gedachtegoed een grote rol. Door de inrichting van de ruimtes en het begrenzen van ruimtes binnen en buiten kunnen kinderen veilig en ongestoord spelen, samen of alleen. De inrichting is herkenbaar door gedeeltelijk vaste speelhoeken. Op het KDV hebben kinderen een vaste, prikkelarme slaapplek.
- **Dagritme:** Dagritme en rituelen geven kinderen duidelijkheid over wat er tijdens de dag allemaal in de groep gebeurt. Dit is voorspelbaar en geeft structuur, regelmatig en zekerheid voor kinderen wat bijdraagt aan een gevoel van veiligheid en verbondenheid. Het dagritme sluit aan bij de behoeften van het kind en biedt ruimte voor spelen, uitdaging en rust passend bij de ontwikkelingsfase van het kind.
De herhalingen en daardoor herkenbaarheid in activiteiten binnen het dagritme, de herkenning van de inrichting van de ruimtes, speelhoeken en eigen bedje dragen tevens bij aan de vertrouwdheid en emotionele veiligheid in de groep.
- **Positieve benadering:** We respecteren de eigenheid van een kind o.a. door te benoemen wat kinderen wel mogen in plaats van wat kinderen niet mogen. We spreken kinderen aan op hun gedrag en niet op wie ze zijn. We geven kinderen de vrijheid om te spelen en te leren en zich hierdoor op de eigen wijze te kunnen ontwikkelen. Een positieve benadering gaat verder dan alleen communicatie. Het betreft de gehele interactie tussen en (voor)leefwijze van PM'ers en kinderen. Zie ook het hoofdstuk over Gordon's gedachtegoed.

Zie verder ook de beschrijving bij hoofdstuk Kwaliteit, hoofdstuk Gordon, hoofdstuk Talentontwikkeling en hoofdstuk Zorg voor kinderen. In deze hoofdstukken gaan we uitgebreid in op hoe we emotionele veiligheid, structuur en herkenbaarheid bieden in interactie, verzorging en activiteiten en worden (observeerbare) voorbeelden gegeven die extra handvatten geven bij de beschrijvingen.

Aansluitend zijn er diverse protocollen en richtlijnen in het kwaliteitssysteem van de stichting opgenomen. Het handelen volgens deze protocollen dragen tevens bij aan het bieden van emotionele veiligheid en een emotioneel veilig klimaat binnen de opvang:

M3 Meldcode kindermishandeling en huiselijk geweld

P7 Protocol problematische gezinssituaties

P8 Protocol verlieservaringen binnen de locatie

R8 Richtlijn pesten voor BSO

Gelegenheid tot het ontwikkelen van persoonlijke competenties bieden.

Met het begrip persoonlijke competentie worden persoonskenmerken zoals veerkracht, zelfstandigheid, zelfregulering en zelfsturing gedrag (executieve functies), zelfvertrouwen, flexibiliteit en creativiteit bedoeld. Dit stelt een kind in staat om allerlei typen problemen adequaat aan te pakken en zich goed aan te passen aan veranderende omstandigheden. Bij kinderen zijn exploratie en spel de belangrijkste middelen om greep te krijgen op hun omgeving. Door de communicatie- en interactievaardigheden vanuit de Gordonmethode actief te hanteren ondersteunen we de ontwikkeling van persoonlijke competenties bij kinderen. Talentenontwikkeling staat hierbij centraal, maar ook kinderopvoeding draagt hieraan bij. Onder persoonlijke competenties verstaan we:

Emotionele competenties: het gevoel er te mogen zijn en op anderen te kunnen vertrouwen ontstaat bij kinderen in relatie tot andere mensen. Zie ook opvoedingsdoel emotionele veiligheid en hoofdstuk Gordon.

Sociale competenties: deze ontstaat in relatie tot andere mensen. Zie volgend opvoedingsdoel voor meer informatie.

Morele competenties, executieve functies en zelfregulatie: kinderen willen er graag bij horen en verlangen naar goedkeuring. Ze zijn ontvankelijk voor regels en gezamenlijke rituelen. Ze leren gehoorzamen en ook om zichzelf te gehoorzamen. Ze worden minder impulsief (ontwikkeling executieve functies). Executieve functies en zelfregulatie hebben mensen constant nodig in het dagelijkse leven. Ze zijn cruciaal voor leren en de ontwikkeling van kinderen: ze zorgen voor gezond en positief gedrag, motivatie, emoties en het besef om gezonde keuzes te kunnen maken voor zichzelf, maar ook voor anderen, voor nu en in de toekomst.

Voorwaarden voor de ontwikkeling van morele competenties, executieve functies en zelfregulatie zijn een gezonde opvoedstijl (zie hoofdstuk 2 Gordon's gedachtegoed) en een veilige hechting (zie hoofdstuk 1 Kwaliteit en opvoedingsdoel emotionele veiligheid bieden). Onze inrichting, materialen en activiteiten dagen kinderen uit omnet iets boven het niveau van hun huidige competentie te werken. Ook de vele herhalingen in activiteiten en spel om veel te kunnen oefenen helpt kinderen bij de ontwikkeling van executieve functies en zelfregulatie. Wij stimuleren dit door zelf het goede voorbeeld te zijn, het voor te doen. We bespreken met kinderen wat we doen en hoe we dit (kunnen) doen. We helpen kinderen hierdoor 'het zelf te doen' en zelf te bedenken *hoe* het zelf te doen (strategieën te bedenken). Ook door het duidelijk stellen van grenzen, zorgvuldig naar kinderen te kijken en goed te luisteren helpen we het kind bij het ontwikkelen van de executieve functies en zelfregulatie.

Motorisch-zintuiglijke competenties: Kinderen hebben een aangeboren drang om dingen zelf te doen. Eerst binnen de relatie met hun verzorgers en later in toenemende mate zelfstandig. Het gaat hier om motorische vaardigheden, evenwicht bewaren, bewegen op muziek en maken van ritmische bewegingen, plezier in bewegen, gevaar onderkennen, plezier in zintuiglijke ervaringen, bouwen en uitvinden, koken en bakken. Zie ook hoofdstuk 4 Talentenontwikkeling. Op BSO locaties zijn activiteiten die de motorisch-zintuiglijke competenties stimuleren terug te vinden in de activiteitenhoeken, het activiteitenaanbod (en indien van toepassing het TOP-Arrangement).

Cognitieve competenties: Kinderen zijn onderzoekers. Ze willen hun wereld snappen: hun sociale wereld, hun gevoelswereld en de natuur en de dingen. Ze verruimen hun wereld door nieuwe ontdekkingen. Onder cognitieve functies verstaan we ook denken en gecijferdheid. Zie ook hoofdstuk 4 Talentenontwikkeling en de uitvoer van de VVE methodieken op VVE locaties.

Taal en communicatieve competenties: Zelfs de aller-jongste kinderen hebben vaardigheden om zichzelf kenbaar te maken. Door geluidjes, gebaren, kijken, oogcontact. Rond het eerste jaar komt daar taal bij. De taal van jonge kinderen is aanvankelijk zeer beperkt, maar effectief voor de goede verstaander. Hoe ouder een kind wordt, hoe taliger het wordt. Wij stimuleren dit door kinderen de ruimte te geven voor het gebruik van taal in de breedste zin van het woord en we geven hierin zelf het voorbeeld. Uitbreiding van de woordenschat door "moeilijke woorden en zinnen aan te bieden", gesprekken voeren en discussiëren, grapjes maken, verhalen vertellen, instructies en uitleg geven; het draagt allemaal bij aan de taal- en communicatieve ontwikkeling van kinderen.

Zie ook hoofdstuk Gordon en hoofdstuk Talentenontwikkeling hoe wij ruimte geven aan kinderen om taal en communicatieve competenties aan te leren en dit stimuleren.

Expressieve en beeldende competenties: Ritmes en bewegen en zanggeluid maken horen bij de natuur van mensen. Evenals de neiging om zich uit te drukken in materie, door verven, tekenen, kleien, dingen maken en versieren. Plezier in schoonheid, eigen lijf en samenzijn zijn hiermee verbonden. Zie ook hoofdstuk Talentenontwikkeling voor een uitgebreide beschrijving en observeerbare voorbeelden die laten zien hoe we dit doen.

Gezonde leefstijl: Zie voor een uitgebreide beschrijving hoofdstuk 5, Zorg voor kinderen.

Ruimte voor exploratie en spel bevorderen we o.a. door:

- **Inrichting en gebruik van de ruimte en het aanbod van materialen en activiteiten:** De inrichting van de ruimte is zodanig dat een kind zich veilig voelt en met aan de leeftijd aangepast materiaal kan spelen, in de ontwikkeling wordt uitgedaagd en gelegenheid heeft voor fantasiespel.
- **Vaardigheden van pedagogisch medewerkers in het uitlokken en begeleiden van spel:** PM schept condities voor spel door een aanbod van materialen en activiteiten dat aansluit bij het ontwikkelingsniveau en de interesse van een kind, zonder een kind het initiatief uit handen te laten geven.
- **Aanwezigheid van bekende leeftijdsgenoten:** Goede relaties met leeftijdsgenoten bevorderen de kwaliteit van hun uitwisselingen en van hun spel. Ieder kind maakt deel uit van een vaste basisgroep.
- **Positieve benadering:** Het accent ligt op wat een kind kan. We geven kinderen complimenten en stimuleren vanuit een positieve benadering de ontwikkeling (zie ook hoofdstuk Gordon).

Gelegenheid tot het ontwikkelen van sociale competenties bieden.

Het begrip "sociale competentie" omvat een scala aan sociale kennis en vaardigheden, zoals zich in een ander kunnen verplaatsen, kunnen communiceren, samenwerken, andere helpen, conflicten voorkomen en oplossen en het ontwikkelen van sociale verantwoordelijkheid. De communicatie over en weer met leeftijdsgenoten, het deel zijn van een groep en het deelnemen aan groepsgebeurtenissen biedt kinderen een leefomgeving voor het opdoen van sociale competenties. Sociale competenties ontstaan in relatie met andere mensen. Het geeft aan kinderen de kans om zich te ontwikkelen tot evenwichtige personen die functioneren in de samenleving. Door communicatie- en interactievaardigheden voor te leven stimuleren we kinderen actief sociale competenties te ontwikkelen. Kinderen doen het gedrag van volwassenen na (imiteren). Door het kind te stimuleren andere kinderen te helpen, troosten en emoties en het bijbehorende gedrag te benoemen dragen we actief bij het de gelegenheid tot het ontwikkelen van sociale competenties. Ook de groepsregels dragen hieraan bij. Het deel uitmaken van een (stam) groep en de verbondenheid met de kinderen en pedagogische medewerkers vergroot het gevoel van erbij te horen. Dit doen we door kinderen duidelijk te laten weten dat ze tot welke groep ze behoren op de opvang en welke pedagogisch medewerkers bij hen horen als vast aanspreekpunt. Het samen spelen, samen eten en drinken, gezamenlijke rituelen en vieringen in de groep, het meedoen aan groepsactiviteiten zijn voorbeelden hoe wij kinderen samenhorigheidsgevoel willen bijbrengen.

We vragen kinderen om te helpen bij het opruimen, feestjes en rituelen voor te bereiden, etc.

Door middel van de overlegmethode van Gordon stimuleren we kinderen conflicten zelf op lossen.

Op de opvang stimuleren we kinderen om hulp te vragen en hulp te ontvangen. Bijvoorbeeld door van jongere kinderen te helpen bij het aan- en uitdoen van jas en het veters strikken. Ook stimuleren we kinderen waar mogelijk om elkaar om hulp te vragen en hulp te bieden.

Zie ook de hoofdstukken Gordon's gedachtegoed en Talentenontwikkeling voor meer uitleg en voorbeelden hoe we bijdragen aan het ontwikkelen van sociale competenties.

De kans om zich waarden en normen, de "cultuur" van een samenleving, eigen te maken; socialisatie.

De kinderopvang biedt een bredere samenleving dan het gezin, waar kinderen in aanraking komen met andere aspecten van de cultuur en de diversiteit die onze samenleving kenmerkt. De groepssetting biedt daarom in aanvulling op de socialisatie in het gezin, eigen mogelijkheden tot socialisatie en cultuuroverdracht. De methode van Gordon is hierbij onze leidraad. Het hoofdstuk over Gordon's gedachtegoed beschrijft onze visie op interactie tussen volwassenen en kinderen, kinderen en kinderen onderling, volwassenen en volwassenen onderling: de wijze waarop wij met elkaar willen omgaan, opvoeden en samen leven binnen onze kinderopvang. Het beschrijft de cultuur binnen onze organisatie en kinderopvang waar onze medewerkers, kinderen en klanten/ouders deel van uitmaken en hoe wij dit overbrengen in de kinderopvang.

Ook kinderpaticipatie draagt hieraan bij. We praten met elkaar over wat ons bezig houdt, zoals gebeurtenissen in de groep of in de actualiteit. We hebben gezamenlijk groepsregels opgesteld die we regelmatig bespreken. We luisteren naar elkaar en respecteren elkaar. Hierop zien we actief toe.

In onze kinderopvang leren kinderen democratische waarden als samen delen, elkaar helpen, samen conflicten op te lossen, omgaan met verschillen, rekening te houden met elkaar en goede omgangsmanieren.

Binnen onze kinderopvang maken kinderen van verschillende sociale en culturele achtergronden deel uit van dezelfde groep. Ook kinderen met beperkingen zoals fysieke beperkingen, kinderen die extra zorg nodig hebben of kinderen met sociaal-emotionele beperkingen kunnen deel uit maken van de groep.

Zie ook hoofdstukken Gordon's gedachtegoed, Talentenontwikkeling, de groepsregels, etc.) voor een uitgebreide beschrijving en voorbeelden hoe wij de kinderen gelegenheid bieden normen en waarden eigen te maken en dit ook actief stimuleren.

Groepsregels

Groepsregels formuleren we positief. We formuleren een beperkt aantal regels. We benoemen het gedrag wat we willen zien, in plaats van wat we niet willen zien. Hierdoor weten kinderen beter welk gedrag er van hen verwacht wordt. Verbieden/nee zeggen (negatief geformuleerd) doen we alleen als er gevaar dreigt voor het kind of voor de groep (bij pijn doen of letsel oplopen, dingen kapotmaken of gevaarlijke situaties). We stoppen dan het ongewenste gedrag door te zeggen: Stop met .... We geven aan waarom het kind moet stoppen. Gevolgd door het gedrag wat wel gewenst is.

Voorbeeld van onveilig ongewenst gedrag stoppen:

Stop met slaan. Ik zie dat Piet huilt want hij voelt pijn. Hoe komt het dat je boos bent op Piet?

We maken onderscheid tussen organisatiebrede en locatiegerichte groepsregels. Locatiegerichte groepsregels zijn groepsregels die locatie gerelateerde risico's voor veiligheid en gezondheid zo klein mogelijk houden. De groepsregels worden samen met de kinderen opgesteld en regelmatig besproken. Het team en de kinderen zijn op de hoogte van alle groepsregels en leven ze na.

Groepsregels organisatiebreed:

- We zijn aardig voor elkaar; we helpen elkaar en luisteren naar elkaar,
- We vragen of zeggen het altijd als we de groepsruimte verlaten,
- We wassen onze handen als we naar de wc zijn geweest,
- We wassen onze handen voordat we gaan eten,
- Speelgoed is om mee te spelen en het is voor iedereen,
- Binnen praten we rustig.

Dagritme van de basisgroep

Een vast dagritme biedt kinderen structuur en houvast aan kinderen en is herkenbaar voor kinderen. Daardoor draagt een vast dagritme bij aan de emotionele veiligheid van kinderen. Door de herkenbaarheid bevordert het vast dagritme de zelfstandigheid van kinderen en geeft zelfvertrouwen om dingen zelf te doen.

Het dagritme kan per basisgroep en locatie verschillen, maar is in grote lijnen overal hetzelfde. Het dagritme bevat onderdelen als eetmomenten, vrij spelen, buiten spelen, georganiseerde (groeps) activiteiten, etc. Hoewel het dagritme zoveel mogelijk aangehouden wordt, is er ook ruimte om hierop af te wijken. Het afwijken van het dagritme, wordt altijd duidelijk van tevoren met de kinderen besproken en er wordt uitgelegd waarom er afgeweken wordt. Een voorbeeld: als het weer heel erg slecht is, dan kan er besloten worden om niet naar buiten te gaan op het vaste moment in het dagritme. Dit wordt de kinderen op tijd gemeld en er wordt uitgelegd dat het te hard stormt en regent om naar buiten te gaan. Het alternatief wordt ook met de kinderen besproken (bijvoorbeeld: “vandaag gaan we in plaats van naar buiten in het speellokaal spelen, want het regent en waait vandaag veel te hard om naar buiten te gaan”).

Het dagritme van deze locatie staat beschreven in deel 2 van dit werkplan.

Iedereen heeft talenten. Om kinderen te helpen hun talenten te ontdekken bieden we uitdaging en geven we ruimte. BSO is vrije tijd voor kinderen!

Bij talentontwikkeling komt de stimulering van alle ontwikkelingsgebieden bij kinderen aan bod. Dit doen we met respect voor de eigenheid, het eigen ontwikkelingstempo en de eigen ontwikkelingswijze van het kind. We zijn sensitief voor de behoeften van het kind en helpen het kind in de eigen behoefte te voorzien hierbij geholpen door de Gordon methode. Talentontwikkeling draagt actief bij aan de vier opvoedingsdoelen van Riksen Walraven (zie hoofdstuk Opvoeden)..

We zorgen ervoor dat alle ontwikkelingsgebieden van kinderen gestimuleerd worden bij de activiteiten op de opvang. Bij een activiteit worden vaak meerdere ontwikkelingsgebieden tegelijk gestimuleerd en doen kinderen tevens persoonlijke en sociale vaardigheden op, worden normen en waarden overgedragen.

“Al spelend ontdekken kinderen wat ze leuk vinden en wat ze kunnen. Kinderen spelen omdat ze het leuk vinden, maar spelen en leren zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Van spelen leert een kind ongelooflijk veel.”⁷

“De staten erkennen het recht van het kind op rust en vrije tijd, op deelneming aan spel en recreatieve bezigheden passend bij de leeftijd van het kind, en op vrije deelneming aan het culturele en artistieke leven.”⁸

Talentedontwikkeling bij kinderen van 4-6 jaar

Zelf doen en zelf ervaren is belangrijk voor het leren van kinderen. Kleuters leren vooral door te kijken en te imiteren, uit te proberen, te ontdekken en te herhalen en te oefenen. Ze willen graag helpen, troosten, delen en samenwerken. Vanaf 5 of 6 jaar willen ze laten zien wat ze kunnen en gedaan hebben. Daarom zorgen wij ervoor dat er een activiteitenaanbod is, waarbij kleuters leerrijke ervaringen kunnen opdoen. We laten ze helpen bij dagelijkse dingen en geven ze de ruimte om het zelf te doen. We stimuleren kinderen om steeds een stapje verder te gaan en te leren. Hierdoor ontwikkelen kinderen zelfvertrouwen. Als een kind iets wel graag wil doen, maar het nog niet alleen durft of kan, dan helpen we het kind daarbij. Door het aan te moedigen, gerichte instructies te geven of fysiek te ondersteunen. Het kind geeft zelf aan dat het iets wil oefenen en mag dat in zijn eigen tempo doen. Door het kind de ruimte te geven om de nieuwe vaardigheden steeds te herhalen, zal het kind zich zeker van zichzelf gaan voelen. Nieuwe vaardigheden moeten inslijten bij kinderen door ze veel te doen. Pas als de nieuwe vaardigheid “geautomatiseerd” is, krijgt het kind weer aandacht en energie voor nieuwe dingen om te leren.

Motorische ontwikkeling. Kinderen kunnen steeds meer omdat ze groter, sterker en behendiger worden. Vanaf vier jaar is de ontwikkeling van de grove motoriek goed op gang. Kinderen kunnen zelf lopen, springen, rennen, een bal gooien. Ze leren fietsen zonder zijwieltjes en huppelen en hinkelen gaat ook steeds beter. Kleuters hebben een spontane drang tot bewegen. Door te bewegen leren ze hun eigen lichaam beter kennen. Ze leren afstanden, materialen en begrippen als hoog en laag in te schatten.

Taal-denk/cognitieve ontwikkeling. Tussen 4 en 12 jaar doen kinderen een enorme woordenschat op. Vanaf 4 jaar raken kinderen steeds meer geïnteresseerd in letters, boeken en zelf schrijven. Op deze leeftijd hebben kinderen soms nog moeite om fantasie en werkelijkheid uit elkaar te houden.

⁷ Citaat: Pedagogisch kader kindercentra 4-13 jaar Spelen en vrije tijd – Schreuder, Boogaard, Fukkingk, Hoex

⁸ Citaat: Artikel 31 Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind (1989)

Sociale en morele ontwikkeling Kinderen van 4 jaar kunnen zich al in anderen verplaatsen. Ze kunnen bijvoorbeeld troosten als een ander verdriet heeft. Kleuters zitten in een belangrijke ontwikkelingsfase als het gaat om te leren wat goed is en wat niet goed is. Ze laten zich vaak nog leiden door straf en beloning. Tussen 4 en 7 jaar neemt het vermogen om zich in een ander in te leven enorm toe. Samen met zelfcontrole is dit een voorwaarde om vriendschappen te kunnen sluiten. Onder zelfcontrole verstaan we dat kinderen kunnen delen en op hun beurt kunnen wachten zonder agressie of afpakken van speelgoed.

Voorbeeld: Kleuters willen graag dingen zelf doen en imiteren. Onze voorbeeldfunctie is erg belangrijk. Daarom laten we de kleuters helpen met opruimen, eten klaar zetten en het troosten van andere kinderen als ze verdriet hebben. We stimuleren de kinderen om zelf de boterham te smeren, zelf naar de wc te gaan en de handen te wassen. We doen bijvoorbeeld kringspelletjes of beweegspelletjes waarbij veel ruimte is voor eigen initiatief en vrije keuze voor de kinderen van deze leeftijd. Dit sluit aan bij hun spelinteresse.

Wij stimuleren de taalontwikkeling door hierop gerichte activiteiten aan te bieden. We lezen voor, doen woordspelletjes en rijmpjes met de kinderen en zingen liedjes. We spelen fantasiespellen en stimuleren de kinderen om met elkaar fantasiespellen te doen (bijvoorbeeld door de inrichting van themahoeken, zoals de poppenhoek, keukenhoek en verkleedhoek) en we stellen en beantwoorden “waaromvragen.” Door consequent te blijven uitleggen en duidelijk te zijn over wat wel en niet mag, helpen we kinderen met hun morele en sociale ontwikkeling en het gedrag wat we hierbij willen zien. Dit doen we op een positieve manier. We richten ons op het gedrag en niet op het kind zelf.

Door groepsregels met elkaar af te spreken, helpen we kinderen bij het ontwikkelen van zelfcontrole. Dit doen we ook door volgens de methode van Gordon kinderen aan te spreken op hun gedrag als zelfcontrole nog wat moeilijk is.

Talentedontwikkeling bij kinderen van 7-9 jaar

Kinderen van deze leeftijd zijn sterk op elkaar gericht. De groep is het uitgangspunt voor spel. Experimenteren met materialen is belangrijk voor het leren. Ook het herhalen en oefenen zorgt ervoor dat kinderen in deze leeftijd vaardigheden opbouwen. Het resultaat wordt belangrijk. Kinderen vanaf een jaar of 7 zijn competitiegericht en gaan zich vergelijken met anderen. Ze spelen steeds meer met hun eigen seksegenoten. En ze willen graag leren door met echt materiaal bezig te zijn, zoals gereedschap en kookgerei. Vanaf het moment dat kinderen kunnen lezen komt het leren ook via woorden, beelden en denken. Ze leren niet alleen door te doen, maar kunnen ook logisch nadenken en verbanden gaan leggen. Daarnaast kunnen ze hun eigen kennis en vaardigheden uitbreiden door dingen te lezen of op televisie te zien. Op deze leeftijd kunnen kinderen zich al beter focussen en concentreren op dingen waar ze mee bezig zijn. Kinderen van deze leeftijd kunnen mateloos geïnteresseerd kunnen zijn in één onderwerp: ze weten alles van dino's of ruimtevaart.

Motorische ontwikkeling Vanaf 7 jaar zijn kinderen vooral bezig om de eerder opgedane bewegingspatronen nog verder te ontwikkelen. Ze worden er steeds sneller, soepeler en beter in. Daarnaast gaan ze nieuwe bewegingspatronen uitproberen zoals touwtjespringen en skaten.

Taal-denk/cognitieve ontwikkeling Vanaf een jaar of 7 kunnen kinderen taal inzetten om kennis en informatie te verwerven. Kinderen kunnen vragen gaan stellen over dingen die ze gezien en gehoord hebben die ze nog niet kunnen begrijpen. We beantwoorden vragen, maar stellen ook grenzen aan wat zij mogen zien en horen.

Sociale en morele ontwikkeling Vanaf 7 jaar worden vriendschappen belangrijk voor kinderen. Kinderen willen graag ergens bij horen en zijn hun eigen identiteit en die van anderen aan het ontdekken. Hierdoor kunnen vriendschappen nog per moment wisselen.

Voorbeeld: Kinderen willen graag met echt materiaal aan de slag. We sluiten daarbij aan door koekjes te bakken of bijvoorbeeld een timmerhoek in te richten. Daarnaast organiseren we wedstrijdjes in hardlopen of hinkelen voor de kinderen die daar interesse in hebben. We zorgen ervoor dat er behalve leesboeken ook informatieve boeken aanwezig zijn over thema's die kinderen op deze leeftijd interesseren, zoals over dinosauriërs, ruimtevaart, insecten of dieren.

We stimuleren kinderen om nieuwe motorische vaardigheden op te doen. Daar stemmen we ons aanbod van spel materiaal op af. We willen wel dat kinderen veilig kunnen leren en oefenen, daarom hebben we o.a. een richtlijn veilig spelen met elkaar vastgesteld. Zo kunnen kinderen zonder grote risico's op lichamelijk letsel bijvoorbeeld het skaten onder de knie krijgen.

Tijdens basisgroepmomenten geven we kinderen de gelegenheid om te vertellen wat hen bezig houdt. Door groepsregels met elkaar af te spreken, helpen we kinderen bij het verder ontwikkelen van zelfcontrole. Dit doen we ook door volgens de methode van Gordon kinderen aan te spreken op hun gedrag op momenten dat zelfcontrole nog wat moeilijk is.

Talentedontwikkeling bij kinderen van 10-12 jaar

Hoe ouder kinderen worden, hoe meer ze gericht op onderzoek uit gaan naar nieuwe kennis en mogelijkheden om hun vaardigheden uit te breiden. Kinderen van deze leeftijd spelen graag buiten en beoefenen allerlei sporten zoals dans, straatvoetbal en andere balspelletjes en –sporten. Het wordt duidelijk dat sommige kinderen niet zo vaardig zijn in bewegen of daar minder belangstelling voor hebben. Het vergt wat meer moeite van onze kant om juist die kinderen ook in beweging te laten komen. Vanaf een jaar of 10 komen sommige kinderen al in de pubertijd. Ze trekken steeds meer op met alleen de eigen sekse en hebben meer behoefte om zich in groepjes terug te trekken in een eigen ruimte met seksegenoten. Voor kinderen vanaf 10 jaar is de omgang met leeftijdsgenoten van groot belang. Zij zijn erg gevoelig voor groepsgedrag en willen graag bij de groep horen. Maar ook zijn ze erg bezig met hun eigen identiteit, wie ze zijn en wie ze willen zijn. Vooral bij deze leeftijdsgroep zijn we alert op signalen die op pesten duiden.

Motorische ontwikkeling Vanaf een jaar of 10 zijn kinderen goed in staat om ingewikkelde bewegingen uit te voeren. Op deze leeftijd moeten kinderen soms extra gestimuleerd worden om te bewegen en buiten te spelen.

Taal-denk/cognitieve ontwikkeling Kinderen van 10 jaar en ouder hebben een brede belangstelling voor de wereld om hen heen en gebruiken hun vaardigheden en kennis om die wereld verder te ontdekken. Kinderen leren na te denken over dingen en situaties die wat verder van hun eigen leven afstaan. Ze denken bijvoorbeeld na over onrecht in de wereld en kunnen zich daar zorgen over maken.

Sociale en morele ontwikkeling Vanaf 10 jaar wordt de omgang met leeftijdsgenoten en de eigen identiteit steeds belangrijker. Ze krijgen een uitgesproken mening over wat zij goed of slecht vinden.

Voorbeeld: We organiseren activiteiten op het gebied van spel en bewegen, zoals een estafette. We sluiten aan met activiteiten die kinderen aanspreken, zoals een Holland's got talent show organiseren met de kinderen. We geven kinderen de ruimte om zich te kunnen terugtrekken met leeftijdsgenoten.

We houden bij de inrichting van de BSO rekening met de behoefte van oudere kinderen om zich te kunnen terugtrekken met leeftijdsgenoten. We passen het aanbod van spel materiaal en activiteiten aan bij het ontwikkelingsniveau en de interesse van kinderen in deze ontwikkelingsfase. We zijn alert op pesten en ondernemen actie indien we pestgedrag signaleren.

We houden er rekening mee dat kinderen de wereld om zich heen verkennen en hier een mening over vormen. We zijn ons ervan bewust dat kinderen zich zorgen kunnen maken over actuele zaken in de wereld. We nemen kinderen daarin serieus, beantwoorden vragen en hebben respect voor hun mening. Vriendschap en een goede emotionele band met ons als opvoeders is belangrijk voor de morele ontwikkeling van alle kinderen. Door op positieve wijze met kinderen om te gaan, leren kinderen om zelf op positieve wijze conflicten op te lossen.

Creatieve ontwikkeling en beeldende expressie op de BSO

Bij het stimuleren van de creativiteit en beeldende expressie combineren kinderen diverse ontwikkelingsgebieden en vaardigheden. Expressie is een ander woord voor je uiten. Beeldende expressie houdt in dat kinderen zich kunnen uiten door middel van kleur, klank, geur, smaak, vorm en beweging. Het is een manier van communiceren zonder taal.

We onderscheiden stimulerende activiteiten waarbij geluid, muziek, dans en bewegen centraal staan en beeldende expressie. **Geluid en muziek, dans en beweging** stimuleren de expressieve en beeldende vaardigheden van kinderen.

Beeldende expressie draagt bij aan het ontwikkelen van zelfvertrouwen en het plezier in het maken van dingen, het stimuleert de motorische ontwikkeling, het samenwerken/wij-gevoel (sociale vaardigheden) en de cognitieve ontwikkeling en kinderen leren vertellen over wat ze zien en maken (taal-denk ontwikkeling). Bij beeldende expressie geven we het kind de ruimte om het op de eigen manier en in het eigen tempo te doen, om elkaar te imiteren, zelf actief te zijn en initiatieven te nemen en te vertellen over wat ze aan het maken zijn. We stimuleren de beeldende expressie bij kinderen door te verwoorden wat we zien dat een kind doet en het kind erover te laten vertellen. We stellen vragen, inspireren en geven ze de vrijheid om dat te maken wat zij boeiend en plezierig vinden. Ook voor beeldende expressie geldt, dat we terughoudend zijn met het geven van een waardeoordeel over het eindproduct (wat heb jij lekker zitten tekenen i.p.v. wat heb jij een mooie tekening gemaakt).

Kinderen doen dingen omdat ze het leuk vinden. Tot een jaar of 7 zijn ze minder gericht op het halen van een bepaald resultaat. Vanaf 7 jaar en ouder wordt het resultaat van een activiteit steeds belangrijker voor kinderen. Ze spiegelen zich aan leeftijdsgenoten. De nadruk ligt op het proces van zelf maken en initiatief nemen in plaats van het eindproduct. In de praktijk betekent dit dat kinderen soms iets heel anders maken, dan wij als leiding voor ogen hadden.

Voorbeeld: We gaan aan de slag met het maken van een discobal. We letten erop dat we niet allemaal hetzelfde gaan maken volgens een voorbeeld, maar laten daarin de ruimte voor het kind om de eigen interpretatie van een discobal te maken. Kinderen hebben een natuurlijke ontdekkingsdrang waardoor ze vanzelf aan de slag gaan met spannende materialen. Eerst bespreken we het thema discobal om elkaar te inspireren. Waarvoor is een discobal? Aan welke criteria moet een discobal voldoen? Er worden diverse materialen aangeboden om zelf een discobal te gaan maken. We zorgen ervoor dat alle materialen "glitteren." Zo hebben we pailletten in verschillende maten, zilverpapier in diverse kleuren, aluminiumfolie, stukje spiegel, etc.). We bespreken met elkaar de materialen: Wat is het allemaal. Op welke manieren kunnen we het gebruiken (lijm, spelden, draad)? We zorgen ervoor dat het materiaal geordend en in niet te grote hoeveelheden klaar staat voor gebruik om kinderen te helpen het overzicht te houden. Het leerproces is voor alle kinderen hetzelfde: o.a. creativiteit ontwikkelen, oplossingsgerichtheid stimuleren, fijn motorische ontwikkeling stimuleren door te plakken en te prikken etc. Het eindresultaat is heel verschillend:

Soms is het materiaal gelijk, maar kinderen bepalen zelf wat zij gaan maken: vandaag gaan we met verf aan de slag (daarin ondersteunt en op weg geholpen door de PM). Soms is het product gelijk. We waken ervoor om een waardeoordeel aan het eindproduct te geven. I.p.v.: dat is een mooie discobal, prijzen we het gedrag wat het kind tijdens het proces heeft laten zien." Ik zag dat je heel goed je best deed.." "Ik heb gezien dat Piet heel blij was dat je hem even hielp met de verf. Fijn dat je dat gedaan hebt"

Kinderparticipatie bij activiteiten

Kinderparticipatie draagt bij aan de vier opvoedingsdoelen, maar ook aan talentenontwikkeling. Al vanaf jonge leeftijd kunnen kinderen bijdragen aan de gang van zaken op de kinderopvang.

Participatie is belangrijk voor kinderen om te leren hoe samen te leven met anderen. We geven kinderen de gelegenheid om hun mening te geven, nemen ze daarin serieus en geven kinderen verantwoordelijkheid over beslissingen op een niveau dat zij aankunnen. Daarnaast geeft kinderpaticipatie ons veel informatie over wat kinderen leuk vinden om te doen en wat hun behoeften zijn.

Dit betekent dat we kinderen betrekken bij de inrichting van de ruimtes, het aanschaffen van speelgoed en de organisatie van activiteiten. We laten kinderen zélf aan het woord, stimuleren kinderen om een mening te vormen en er voor uit te komen.

Zorg voor kinderen

Als het gaat om de zorg voor kinderen, hebben we diverse organisatiebrede protocollen en richtlijnen die leidend zijn voor ons handelen. Deze protocollen en richtlijnen maken deel uit van ons kwaliteitssysteem. Voorbeelden zijn de meldcode huiselijk geweld en kindermishandeling, protocol ziekte en ongevallen, richtlijn veilig spelen, etc.

Daarnaast bieden we ook locatiegerichte zorg voor kinderen door samen te werken met externe partners zoals onderwijs, gemeente, jeugdgezondheidszorg en jeugdhulpverlening.

In dit hoofdstuk staat beschreven hoe wij invulling geven aan de zorg voor kinderen organisatiebreed, zowel intern en als in samenwerking met anderen.

Samenwerking in de zorg voor kinderen

We werken samen met Wijkteam of Gebiedsteam. Indien nodig kunnen we een beroep doen op een pedagoog van de Jeugdgezondheidszorg van de GGD. Die kan ons adviseren als er vragen zijn rond het gedrag of de ontwikkeling van een kind in de groep. Ook doen wij waar nodig een beroep op een logopedist. Voor verdere omschrijving van samenwerking en ondersteuning (intern en extern) in de zorg voor kinderen: zie hoofdstuk 1 ondersteuning team.

Indien er in overleg met ouders invulling wordt gegeven aan een zorgvraag, dan doen we (na toestemming van ouders) en registratie in de Verwijsindex Fryslân (VIF).

Wij vinden de doorgaande ontwikkelingslijn van kinderen belangrijk. Zowel binnen de kinderopvang als in samenwerking met de basisschool. Hiervoor sluiten we waar mogelijk aan bij Brede School of maken deel uit van Integrale Kindercentra (IKC). Ook opgenomen in ons beleid is de samenwerking met de school met betrekking tot het zoveel mogelijk afstemmen van de pedagogische lijn en methodieken (thema's). Wij maken gebruik van (gemeentelijke) overdrachtsformulieren en warme overdracht voor overdracht tussen kinderdagverblijf, peuteropvang en basisschool. Een brede doorgaande lijn geeft kinderen duidelijkheid en biedt een gevoel van veiligheid. Als een kind van het kinderdagverblijf naar de BSO gaat als het vier jaar wordt, dan vindt overdracht tussen de pedagogisch medewerkers van het kinderdagverblijf/peuteropvang en BSO plaats. De kinderen krijgen de gelegenheid om alvast een bezoekje te brengen aan de BSO om te wennen. Daarnaast maken kinderdagverblijf, peuteropvang en BSO vaak deel uit van één locatie, een IKC of Brede School, waardoor zij al spelenderwijs kunnen wennen aan de nieuwe gezichten van kinderen en pedagogisch medewerkers van de diverse opvanggroepen. Op diverse locaties werken de pedagogisch medewerkers zowel op de peutergroep als op de BSO. (Warme) overdracht vindt alleen plaats na bespreking en met (schriftelijke) toestemming van ouders/ Dit is vastgelegd in het kindvolgsysteem en gemeentelijk overdrachtformulier (indien van toepassing).

Zorg voor kinderen en structureel volgen van de ontwikkeling, vastgelegd in het kwaliteitssysteem van de stichting

Pedagogisch medewerkers hebben ieder kind 'in beeld' en volgen het in de ontwikkeling. Zo sluiten we aan bij de ontwikkeling van het kind en stimuleren we het kind om de volgende ontwikkelingsstap te zetten. We werken met het eigen kindvolgsysteem. Dit wordt 1x per jaar, rond de verjaardag van het kind ingevuld. De ontwikkeling wordt vervolgens aan de hand van het kindvolgsysteem met ouders besproken. Ouders worden uitgenodigd voor dit gesprek.

Uitgangspunt voor een ontwikkelingsgerichte activiteitenaanbod zijn de vier opvoedingsdoelen van Riksen-Walraven en de doelen van SLO, nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling die voor veel basisscholen uitgangspunt zijn van het curriculum. Ook aan de vaste onderdelen van het dagritme en de inrichting van activiteitenhoeken zijn ontwikkelingsdoelen en opvoedingsdoelen gekoppeld. Zie hiervoor de betreffende bijlagen bij dit werkplan (zie ook hoofdstuk 3 Opvoeden).

Aan de hand het planmatig volgen van de ontwikkeling en het zeswekelijks registreren van de ontwikkeling aan de hand van het stellen van (ontwikkelings)doelen bij het aanbieden van activiteiten,

worden zorgen rondom de ontwikkeling van een kind snel gesignaleerd en met ouders besproken. Hiervoor wordt een signaleringsformulier ingevuld als onderdeel van het kinddossier. Waar nodig wordt in overleg met ouders externe hulp ingeschakeld en een registratie in de Verwijsindex Fryslân (ViF) gedaan. De werkwijze met betrekking tot signaleren, registreren, inschakelen van hulp en registratie in de ViF is vastgelegd in de volgende protocollen en richtlijnen:

- Planning en registratie groepsactiviteiten VVE
- Registratie activiteiten en aandachtsgebieden ontwikkeling individueel VVE
- Toelichting registreren VVE registratie
- K2 Formulier Kindsignalen
- K3 Formulier Kindsignalen VVE geïndiceerde kinderen
- Meldcode huiselijk geweld en kindermishandeling
- Stappenplan bij Meldcode huiselijk geweld en kindermishandeling
- K8 Kindermishandeling: observatieformulier groepsopvang
- P7 Protocol problematische gezinssituaties
- P8 Protocol verlieservaringen binnen de locatie
- P15 Protocol Kindvolgsysteem
- P19 Protocol gebruik Verwijsindex
- O17 t/m O20: Gemeentelijke Overdrachtformulieren
- P2 Pedagogische observatie: aanvraagformulier
- P3 Pedagogische individuele observatie: formulier inventarisatie situatie
- P4 Inventarisatieformulier situatie (groepsobservatie zonder aanvraag)

Voeding en gezonde leefstijl

Kinderen eten en drinken om gezond te blijven en om ervan te genieten. Het is een sociaal gebeuren wat veel plezier kan opleveren. Kinderen leren in hun eigen behoeften te voorzien en keuzes te maken. Gezamenlijke eet- en drinkmomenten dragen bij aan de ontwikkeling van persoonlijke en sociale vaardigheden.

Eten en drinken moet vooral plezier geven en is tevens een rustmoment in het dagritme.

Centraal staat dat we hierin een voorbeeldfunctie hebben: zien eten doet eten bij kinderen. We benaderen eet- en drinkmomenten positief: met elkaar eten en drinken is leuk en lekker!

We willen kinderen tijdens eet- en drinkmomenten stimuleren om zelf keuzes te maken, dit bevordert hun gevoel van zelfvertrouwen en zelfinitiatief. Daarnaast zorgen we dat er een gezond aanbod van eten is waar kinderen uit kunnen kiezen. Variatie en afwisseling aanbieden en stimuleren zijn sleutelwoorden voor gezond. In het dagritme zijn vaste eetmomenten opgenomen. We volgen de adviezen van het Voedingscentrum.

Bij feestelijke rituelen, zoals het gezamenlijk vieren van een verjaardag of de geboorte van een broertje of zusje mag er getrakteerd worden.

Op locatieniveau geven we invulling aan de uitvoering van het thema voeding en trakteren binnen bovenstaand kader in overleg met de eigen oudercommissie.

Onder gezonde leefstijl verstaan we tevens dat we samen met de kinderen beweegactiviteiten doen en kinderen stimuleren om te bewegen. Ook hierin hebben we een voorbeeldfunctie door dit samen met de kinderen te doen. In het hoofdstuk Talentenontwikkeling is dit verder uitgewerkt in activiteiten en hoe dit bijdraagt aan de ontwikkeling van kinderen.

Bronnen en verwijzingen

Protocollen en richtlijnen kwaliteitssysteem SKF

Pedagogisch kader kindercentra 4-13 jaar – Liesbeth Schreuder, Marianne Boogaard, Ruben Fukkink, Josette Hoex / Reed Business, Amsterdam / ISBN 978 90 352 3327 0

Pedagogisch Curriculum voor het jonge kind in de kinderopvang – BKK, Eindredactie Ruben Fukkink / BKK / ISBN 978 90 368 1860 5

Luisteren naar kinderen – Dr. Thomas Gordon (De Gordon-methode: van contact naar verbinding) / Kosmos Uitgevers / ISBN 978 90 21547893

Kijk, luister en begrijp – Jantine Peters (Jonge kinderen opvoeden volgens de Gordon-methode) / SWP Uitgeverij / ISBN978 90 88501333 3

In balans. Opvoeden in de kinderopvang volgens de Gordonmethode – Saskia Henderson/SWP Uitgeverij / ISBN978 90 8850038 1

Begrijpen met je handen. Een andere kijk op kind en creativiteit – Annet Weterings en Sabine Plamper / Reed Business Education / ISBN 978 90 35235243

Ruimten maken voor nul tot vier jaar – Ine van Liempd en Ed Hoekstra / SWP Uitgeverij / ISBN978 90 8850 220 0

Ruimten maken voor vier tot twaalf jaar – Ed Hoekstra en Ine van Liempd / SWP Uitgeverij / ISBN978 90 8850 221 7

